

2016•2017
FACULTEIT RECHTEN
master in de rechten

Masterproef

Terrorisme en contractenrecht: wat is de impact?

Promotor :
Prof. dr. Ilse SAMOY

Cédric Feyen
Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten

De transnationale Universiteit Limburg is een uniek samenwerkingsverband van twee universiteiten in twee landen: de Universiteit Hasselt en Maastricht University.

Universiteit Hasselt | Campus Hasselt | Martelarenlaan 42 | BE-3500 Hasselt
Universiteit Hasselt | Campus Diepenbeek | Agoralaan Gebouw D | BE-3590 Diepenbeek

Maastricht University

2016•2017
FACULTEIT RECHTEN
master in de rechten

Masterproef

Terrorisme en contractenrecht: wat is de impact?

Promotor :
Prof. dr. Ilse SAMOY

Cédric Feyen

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten

SAMENVATTING

Partijen bij een overeenkomst kunnen geconfronteerd worden met een wijziging van de omstandigheden, die aanwezig waren ten tijde van het aangaan van hun contract. Er zijn zeer veel redenen denkbaar, maar in het kader van dit onderzoek worden terreuraanslagen vooropgesteld. De wijzigingen die dergelijke daden met zich meebrengen, zorgen voor (rechts)onzekerheid. Het gevolg van een terreuraanslag kan zijn dat een van de contractspartijen plots moeilijkheden ondervindt om zijn verbintenissen na te komen. Dan komt men terecht bij de overmachts- of imprevisieleer. De overmachtsleer bepaalt dat het contract beëindigd wordt indien de contractspartij onmogelijk nog zijn verbintenissen kan uitvoeren. Bij de imprevisieleer spreekt men over een ernstige bemoeilijking tot uitvoering in hoofde van die contractspartij. Het probleem is echter dat de imprevisieleer tot nu toe niet erkend werd in de Belgische rechtsorde: daar gaat echter verandering in komen onder invloed van het wetgevend initiatief van minister Koen Geens. Het doel van deze masterscriptie is om te onderzoeken wat de meerwaarde is van een erkenning van de imprevisieleer in de Belgische rechtsorde en hoe deze leer zou helpen in geval van terreuraanslagen, aangezien deze een groeiend fenomeen van de eenentwintigste eeuw zijn.

Eerst wordt het begrip terrorisme besproken omdat dit thema gekoppeld wordt aan het overeenkomstenrecht. Daarna wordt een stand van zaken opgemaakt omtrent de begrippen overmacht en imprevisie. Van beide begrippen worden de definities gegeven, de toepassingsvoorwaarden en gevolgen besproken en wordt er vergeleken hoe men deze begrippen in Frankrijk invult. Specifiek met betrekking tot imprevisie wordt er onderzocht waarom men deze leer in België afwijst en hoe men dit probeert te overkomen door middel van alternatieven. Om de bespreking van overmacht en imprevisie af te ronden wordt er nog gekeken naar de mogelijke clausules die partijen kunnen opmaken. Er kan worden besloten dat de beste manieren om de afwezigheid van de imprevisieleer te ondervangen, zijn: ofwel op voorhand imprevisieclausules opmaken, ofwel naderhand met de andere contractspartij een regeling trachten te treffen. Vervolgens wordt er vergeleken hoe België en Frankrijk in de praktijk omgaan met gewijzigde omstandigheden, meer bepaald na de twee Wereldoorlogen en na de terreuraanslagen te Brussel en Parijs/Nice. De conclusie is dat dit gedaan werd aan de hand van ad hoc wetgeving en -maatregelen, die in beide landen sterk op elkaar geleken.

Tenslotte wordt er een pleidooi gehouden om de intrede van de imprevisieleer in België te ondersteunen. Om dit deel in te leiden wordt er geanalyseerd hoe Frankrijk dit begrip in zijn rechtsorde ingevoerd heeft. Vervolgens worden de voornaamste voor- en tegenargumenten t.a.v. de imprevisieleer besproken, waaruit blijkt dat de imprevisieleer voor individuele gevallen zeker een meerwaarde vormt. Toch verliest het opmaken van imprevisieclausules niet aan belang en blijven ad hoc maatregelen geschikt om op incidenten met een grote impact, snel en gepast te kunnen reageren. Om te eindigen wordt er onderzocht en besproken hoe de nieuwe wet zijn intrede in de Belgische rechtsorde zou moeten hebben. Indien de wetgever niets in de wet zelf heeft ingeschreven, zal de oude wet hoogstwaarschijnlijk blijven gelden voor overeenkomsten aangegaan voor de inwerkingtreding van de nieuwe wet, waarbij de gevolgen blijven doorlopen na de totstandkoming van de nieuwe wet.

DANKWOORD

Na maandenlang zwoegen en zweten, is het moment dan eindelijk aangebroken: de deadline voor het indienen van de masterthesis is geen miniem lichtpunt in de verte meer. Aan het begin van dit laatste masterjaar leek het schrijven van dergelijke thesis een opgave zonder eind. Maar naarmate ik mij meer en meer in de materie verdiepte, en bronnen had verzameld uit alle mogelijke hoeken, begonnen de puzzelstukken op zijn plaats te vallen. Het eindresultaat is een werk waar ik toch best trots op ben. Dit alles was nooit gelukt zonder de paraatheid en de goede tips van mijn promotor, prof. dr. Ilse SAMOY, en mijn begeleider, mr. Evelyn AERTS.

Daarnaast zeker ook hulde aan mijn ouders voor de steun die zij mij geboden hebben gedurende mijn rechtenopleiding. Zonder hen was dit hoofdstuk in mijn leven immens veel zwaarder geweest.

Tenslotte wil ik mijn vrienden ook bedanken, die mij in de iets moeizamere '*thesisweken*' zowel een hart onder de riem gestoken hebben alsook gevoed hebben met tips.

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	1
DANKWOORD	3
INHOUDSOPGAVE	5
INLEIDING.....	9
PROBLEEMSTELLING	9
ONDERZOEKSVRAGEN	10
ONDERZOEKSPLAN	11
ONDERZOEKSMETHODE	12
DEEL I: TERRORISME	13
HET BEGRIP TERRORISME	13
EVOLUTIE VAN HET BEGRIP TERRORISME	16
GEVAAR VOOR DE WESTERSE WERELD	17
DEEL II: OVERMACHT EN IMPREVISIE	19
HOOFDSTUK 1: OVERMACHT	19
1. <i>Begripsbepaling</i>	19
2. <i>Voorwaarden: Leer van de ontoerekenbare onmogelijkheid</i>	20
3. <i>Gevolgen van het bestaan van een overmachtsituatie</i>	22
4. <i>Overmacht in Frankrijk</i>	25
HOOFDSTUK 2: IMPREVISIE	27
1. <i>Begripsbepaling</i>	27
2. <i>Erkenning in België?</i>	29
3. <i>Oplossingen</i>	31
3.1. Goede trouw	32
3.2. Ruime interpretatie van overmacht	33
3.3. Imprevisiebedingen	34
4. <i>Imprevisie in Frankrijk</i>	34
HOOFDSTUK 3: CLAUSULES	35
1. <i>Overmachtsbeding</i>	35
1.1. Begripsbepaling.....	35
1.2. Soorten.....	36
1.3. Gevolgen bedingen	37
1.4. Geoorloofdheid.....	37
2. <i>Imprevisieclausule</i>	39

2.1. Begripsbepaling.....	39
2.2. Geoorloofdheid.....	41
DEEL III: OP WELKE WIJZE KAN MEN DE GEVOLGEN VAN TERREURDADEN INPASSEN IN HET CONTRACTENRECHT?.....	43
INLEIDING: TERREUR EN OVERMACHT.....	43
HOOFDSTUK 1: NAOORLOGSE SITUATIE IN BELGIË EN FRANKRIJK	45
1. <i>Frankrijk</i>	45
1.1. La "loi Failliot".....	45
1.2. Overige wetgeving.....	45
2. <i>België</i>	46
2.1. De wet van 11 oktober 1919.....	46
2.2. Overige wetgeving.....	49
HOOFDSTUK 2: AD HOC MAATREGELEN IN FRANKRIJK NA DE AANSLAGEN TE PARIJS EN NICE	51
1. <i>Uitbetaling van de tijdelijke werkloosheid</i>	51
2. <i>Verruiming van de fiscale en sociale vervaldagen</i>	52
3. <i>Tussenkomst van Bpifrance</i>	53
HOOFDSTUK 3: AD HOC MAATREGELEN NA DE AANSLAGEN OP BRUSSELS AIRPORT EN DE BRUSSELSE	55
METRO	55
1. <i>Steunmaatregelen voor zelfstandigen</i>	55
2. <i>Fiscale steunmaatregelen</i>	56
3. <i>Steunmaatregelen indien er personeel tewerkgesteld wordt</i>	56
3.1. Tijdelijke werkloosheid wegens overmacht.....	56
3.2. Hulp bij de betaling van RSZ-bijdragen.....	57
DEELCONCLUSIE	59
DEEL IV: INVOERING VAN DE IMPREVISIELEER IN DE BELGISCHE RECHTSORDE	61
INLEIDING.....	61
HOOFDSTUK 1: WETGEVEND INITIATIEF ONDER LEIDING VAN MINISTER VAN JUSTITIE KOEN GEENS	63
HOOFDSTUK 2: INVOERING VAN DE IMPREVISIELEER IN FRANKRIJK	65
1. <i>Inleiding</i>	65
2. <i>Historiek van de Franse hervorming</i>	65
2.1. Ordonnance n° 2016-131	66
3. <i>Imprevisie in Frankrijk: oude visie</i>	67

4. <i>Imprevisie in Frankrijk: nieuwe visie</i>	68
HOOFDSTUK 3: INVOERING VAN DE IMPREVISIELEER IN BELGIË	71
1. <i>Pacta sunt servanda</i>	71
2. <i>Rechtsonzekerheid</i>	72
3. <i>'De rechter spreekt recht'</i>	73
4. <i>Partijen moeten zelf contractuele regelingen treffen</i>	73
5. <i>Voldoende alternatieven in de Belgische rechtsorde</i>	74
HOOFDSTUK 4: TOEPASSING VAN DE NIEUWE WET OP LOPENDE OVEREENKOMSTEN	75
1. <i>Inleiding</i>	75
2. <i>Overgangsrecht: de algemene principes</i>	75
2.1. Onmiddellijke werking	75
2.2. Retroactieve werking	77
2.3. Eerbiedigende werking	77
3. <i>Overgangsrecht toegepast op het contractenrecht</i>	77
4. <i>Het Franse model volgen?</i>	79
DEELCONCLUSIE	81
CONCLUSIE	83
BIBLIOGRAFIE	87

INLEIDING

Probleemstelling

22 maart 2016 is een datum die de Belgische geschiedenisboeken ingaat. Brussel werd op die dag door meerdere terreuraanslagen geteisterd, waardoor het dreigingsniveau doorheen heel België die dag zelf nog verhoogd werd naar niveau 4. Gelijktijdig hiermee werden verschillende maatregelen getroffen, zoals het sluiten van het Brusselse metronet en het ontruimen van kantoren in de nabijheid van de getroffen zones. Niet alleen de inwoners van Brussel werden aangemaand om geen verplaatsingen te doen of deze te beperken tot het absolute minimum, voor heel België gold deze veiligheidsmaatregel.

De maanden nadien werd pas duidelijk hoe gewichtig de gevolgen van deze terreurdaad zijn op het leven in en rond Brussel. Vooral de horeca kreeg te maken met zware klappen, sommige zaken zagen wekenlang geen klanten. Onlangs kwam het nieuws aan de oppervlakte dat het Sheraton hotel in Brussel, *Sheraton* zijnde een zeer gerenommeerde hotelketen, failliet verklaard is.

Het is ontegensprekelijk dat dergelijke terreurdaden een zeer ernstige weerslag hebben op zowel individuen, onze maatschappij en de rechtsstaat in zijn geheel. Het doel van terroristen is om via gewelddaden een bepaalde boodschap over te brengen. Het gevolg hiervan is dat een gebied dusdanig ontwricht wordt, wat een enorme impact heeft op het economische leven. Dat is exact wat er gebeurd is.

Een vraag die, vooral uit de juridische wereld, rijst indien dergelijke terreurdaden gepleegd worden, is of de mensen die getroffen worden door deze daden zich kunnen beroepen op de theorie van overmacht? Kan een hotel zoals het hierboven reeds aangehaalde Sheraton iets ondernemen tegen het zienderogen slinkend aantal boekingen? Krijgt de consument wiens vlucht geannuleerd wordt wegens onvoorzienbare omstandigheden, een tegemoetkoming? Kan men de omstandigheid waarbij een traiteur het buffet van een feest reeds voorbereid heeft maar het feest afgelast wordt wegens de terreurdreiging, situeren onder de leer van overmacht?

Het opzet van deze masterproef bestaat er uit een grondige analyse te maken van de begrippen overmacht en imprevisie. Er wordt, met name omtrent imprevisie, zeer veel gedebatteerd waardoor het belangrijk is om op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen.

Daarnaast is deze masterproef erop gericht om het begrip terrorisme te kaderen binnen het contractenrecht, een materie die nog niet expliciet geregeld is in ons rechtssysteem.

Onderzoeksvragen

De centrale onderzoeksvraag luidt als volgt:

“Hoe wordt er in het contractenrecht omgegaan met terreurdaden, en hoe moeten de gevolgen van terrorisme ingepast worden binnen de lopende contracten?”

Vooreerst wordt het begrip terrorisme besproken. Op beschrijvende wijze zal de vindplaats van het begrip terrorisme in het Belgische recht worden gekaderd, alsook de soorten terrorisme die er bestaan, het gevaar dat terrorisme met zich meebrengt en de mogelijke gevolgen.

De eerste onderzoeksvraag die wordt behandeld is er een van beschrijvende aard. Er wordt een omstandige analyse gemaakt van de huidige Belgische overmachts- en imprevisieel. Aangaande het laatstgenoemde begrip, imprevisie, zal ik nagaan of het al dan niet zijn intrede heeft gevonden in het Belgische rechtstelsel. Misschien kan het via een onrechtstreekse weg wel in zekere mate uitwerking hebben? Dit geschiedt door zowel vragen van definiërende, verklarende als normatieve aard te beantwoorden. Voorts wordt er rechtsvergelijkend gewerkt en zal er gekeken worden naar de visie van het Franse rechtstelsel op de imprevisieel. Frankrijk heeft zeer recent een nieuw Burgerlijk Wetboek gekregen, waardoor het interessant is om mogelijke innovaties te bekijken en er inspiratie uit te putten.

Vervolgens ga ik dit koppelen aan het overheersende thema, namelijk terrorisme. Aangezien er weinig tot niets bekend is over de plaats van terrorisme binnen het gemeen verbintenissenrecht/contractenrecht, zal het hiernavolgend vraagstuk behandeld worden op definiërende en normatieve wijze. Valt terreur onder overmacht? Kan terreur getypeerd worden als een oorlogsdaad? Moet het recht aangepast worden aan deze vrij recent ontstane geweldsvorm, of kan terreur ingepast worden binnen het hedendaagse recht? Aangezien terreur een soort oorlog is, kan er gekeken worden naar de wereldoorlogen en de maatregelen die in die tijd genomen werden. Tenslotte worden de ad hoc maatregelen genomen door Frankrijk en België bestudeerd en vergeleken.

Tenslotte zal ik een pleidooi houden om de imprevisieel toch te erkennen in België. Ik zal onder meer het volgende onderzoeken: Hoe dient deze erkenning te gebeuren? Wat moet er vanaf nu tot de hypothetische inwerkingtreding op het vlak van overgangsmaatregelen tot stand gebracht worden en wat zijn de mogelijke voor- en nadelen zijn van het invoeren van de imprevisieel? Aangezien Frankrijk reeds een imprevisiebepaling ingevoerd heeft, zal dit ook behandeld worden om zo te weten te komen hoe zij met het proces van de invoering omgegaan zijn. Deze vragen zullen op normatieve en evaluerende wijze beantwoord worden.

Onderzoeksplan

Het onderzoek wordt gedaan aan de hand van de typerende juridische bronnen bestaande uit de wetgeving, rechtspraak en rechtsleer. Om het subject terrorisme te verklaren wordt gebruik gemaakt van vooraanstaande criminologische werken en solide feiten uit de actualiteit.

Vooreerst zal om een antwoord te bieden op de vraag wat terrorisme nu juist is, een beroep gedaan worden op criminologische werken en internet-bronnen die grondig op authenticiteit getoetst zijn. Dit heb ik gedaan door de artikels die ik gevonden heb op het internet te vergelijken met de boeken omtrent terrorisme uit de bibliotheek. In het geval van onduidelijkheid of een gebrek aan overeenstemming, gaat de voorkeur natuurlijk uit naar de werken van vooraanstaande auteurs.

Het tweede deel betreft de niet-toerekenbare tekortkomingen, hetgeen uiteenvalt in overmacht en imprevisie. De gemeenrechtelijke regeling wordt uitgelegd aan de hand van invloedrijke werken betreffende het gemeen verbintenissenrecht zoals "Traité élémentaire de droit civil belge" van DE PAGE, "Algemene theorie van de verbintenis" van CORNELIS, "Droit des obligations" van WÉRY, "Verbintenissenrecht" van STIJNS en het gelijknamige werk van VAN GERVEN, aangevuld door bijdragen uit juridische tijdschriften. Omtrent het leerstuk van de imprevisie wordt er zeer veel gedebatteerd en gediscussieerd, hetgeen een zeer gediversifieerd pallet aan juridische bijdragen heeft opgeleverd. Deze bijdragen worden uitgebreid gehanteerd. In dit deel komt ook een stuk rechtsvergelijking aan bod, met als doel te kijken hoe andere stelsels omgaan met overmacht en imprevisie. Hiervoor worden primaire bronnen uit de Franse rechtsleer en Europeesrechtelijke bronnen gebruikt, zoals Franse basiswerken verbintenissenrecht van MALAURIE, BENABENT en FABRE-MAGNAN en *Unexpected circumstances in European contract law* van HONDIUS en GRIGOLEIT.

Het uitdagend aspect bevindt zich echter in het onderzoeken waar terreur geplaagd kan worden in het contractenrecht, en de vraag of de overmachtsleer gebruikt kan worden. Aangezien hier geen rechtsleer rond bestaat, zal ik mij verdiepen in juridische bijdragen die indien nodig naar analogie zullen toegepast worden. Ook zal ik, om tot een conclusie te komen, recente rechtspraak raadplegen.

Een externe rechtsvergelijking is ongetwijfeld van aanzienlijk belang om inzichten te verwerven die kunnen leiden tot gefundeerde aanbevelingen omtrent het omgaan met terreurdaden en de gevolgen hiervan op de maatschappij. Er wordt gezocht in de rechtspraak en rechtsleer van andere landen hoe zij omgaan met dit actuele probleem, en met name Frankrijk. De keuze voor het Franse rechtstelsel is vanuit historisch oogpunt makkelijk te verklaren, aangezien België en Frankrijk een gedeeld (juridisch) verleden hebben. Zo hanteerden beide landen tot in 2017 nog steeds de Code Civil, in een bijna ongewijzigde vorm. Zoals in dit werk zal aangehaald worden, heeft Frankrijk sinds 2017 een vernieuwde Code Civil.

Onderzoeksmethode

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden wordt er in dit werk gebruik gemaakt van twee onderzoeksmethoden, enerzijds de klassieke bronnenstudie die in elk juridisch werk dient te gebeuren, en anderzijds een externe rechtsvergelijking, in dit geval met Frankrijk. Onder klassieke bronnenstudie wordt verstaan: wetgeving, rechtspraak en rechtsleer. Deze komen dan ook uitvoering aan bod. Inzake de externe rechtsvergelijking is de keuze voor Frankrijk niet louter toevallig, maar is dit rechtstelsel gekozen in het licht van de recente invoering van de imprevisieleer. Er kan natuurlijk veel geleerd worden uit de wijze waarop een ander land deze leer erkent en toepast.

Deel I: Terrorisme

Het begrip terrorisme

1. INVULLING - Er bestaat nog steeds geen universele juridische consensus omtrent de precieze invulling van het begrip "terrorisme". Staten zijn in beginsel vrij om er een eigen subjectieve invulling aan te geven. Toch dient opgemerkt te worden dat de Europese Unie al gedurende lange tijd inspanningen levert om op strafrechtelijk vlak te komen tot een uniforme Europese definitie van terrorisme. Zo was er Kaderbesluit 2002/475/JBZ van de Raad van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding dat versterkt en geactualiseerd zal worden wanneer de richtlijn terrorismebestrijding uitgevaardigd wordt.¹ Deze richtlijn zal een aantal handelingen strafbaar stellen waaronder het *reizen naar een conflictgebied* om zich aan te sluiten bij een terroristische groepering en deel te nemen aan diens activiteiten, *het organiseren en faciliteren van zulke reizen, terrorismetraining* waarin men onder andere technieken aangeleerd krijgt in het vervaardigen van explosieven of het *verstrekken van middelen* om terroristische misdrijven te plegen.

2. VINDPLAATS - Het begrip terrorisme vinden we in het Belgische recht op twee plaatsen terug. Ten eerste in de Wet houdende de regeling van de inlichtingen- en veiligheidsdienst, waar het als volgt wordt omschreven: *"het gebruik van geweld tegen personen of materiële belangen om ideologische of politieke redenen met het doel zijn doelstellingen door middel van terreur, intimidatie of bedreigingen te bereiken"*.² Vervolgens is er ook een definitie uitgewerkt in het Belgische Strafwetboek. Artikel 137, onder titel I ter, zegt als volgt: *"Als terroristisch misdrijf wordt aangemerkt het misdrijf (verder bepaald in de §§ 2 en 3 van artikel 137) dat door zijn aard of context een land of een internationale organisatie ernstig kan schaden en opzettelijk gepleegd is met het oogmerk om een bevolking ernstige vrees aan te jagen of om de overheid of een internationale organisatie op onrechtmatige wijze te dwingen tot het verrichten of het zich onthouden van een handeling, of om de politieke, constitutionele, economische of sociale basisstructuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen"*.³

3. BETEKENIS - Zoals hierna besproken zal worden in onderdeel 2, *evolutie van het begrip terrorisme*, heeft de betekenis van het woord 'terrorisme' een heel aantal wijzigingen gekend onder invloed van economische, sociale en culturele omstandigheden door de eeuwen heen. Door het veranderende karakter is het logischerwijs moeilijk om een eengemaakte definitie tot stand te brengen.

In ruime zin spreekt men over terrorisme in geval van criminaliteit die er op gericht is angst in te boezemen, zowel op het niveau van de gewone bevolking als de autoriteiten. De wijze waarop dit gebeurt is zeer uiteenlopend en kan gaan van gijzelingen, vliegtuigkapingen, grootschalige moord, materiële schade, etc. Het doel van terrorisme gaat echter meestal veel verder dan het louter

¹ <http://www.consilium.europa.eu/nl/press/press-releases/2016/12/05-combatting-terrorism/> (consultatie 26

² Art. 8, 1°, b) Wet 30 november 1998 houdende regeling van de inlichtingen- en veiligheidsdienst, BS 18 december 1998.

³ Art. 137, § 1 Sw.

plegen van gewelddaden, het laatste dient louter om de aandacht te trekken. Er schuilen ideologische motieven achter gaande van politiek-ideologisch tot religieus-ideologisch, die nadien meestal tot uiting worden gebracht bij het opeisen van de gewelddaden en het afleggen van verklaringen.⁴

4. DEFINITIES - Ook al is het moeilijk om een definitie van het begrip terrorisme te creëren, toch zijn er talloze te vinden. Uit een aantal toonaangevende bronnen kan men volgende definities halen:

"Criminal acts, including against civilians, committed with the intent to cause death or serious bodily injury, or taking of hostages, with the purpose to provoke a state of terror in the general public or in a group of persons or particular persons, intimidate a population or compel a government or an international organization to do or to abstain from doing any act, which constitute offences within the scope of and as defined in the international conventions and protocols relating to terrorism, are under no circumstances justifiable by considerations of a political, philosophical, ideological, racial, ethnic, religious or other similar nature."⁵

"Terrorism includes the unlawful use of force and violence against persons or property to intimidate or coerce a government, the civilian population, or any segment thereof, in furtherance of political or social objectives"⁶

5. SOORTEN EN METHODES - Er zijn veel verschillende soorten terrorisme en methoden van terroristische activiteiten, waaronder: biologisch terrorisme: het opzettelijk vrijlaten van giftige, biologische stoffen om burgers te schaden en angst aan te jagen; cyberterrorisme: in het merendeel van de gevallen slaat dit op een aanval op databanken, websites, internetdiensten, ... waardoor deze systemen ernstig beschadigd raken of misbruikt worden. Zo kan er bijvoorbeeld een databank gehackt worden waardoor financiële gegevens vrijkomen; narco terrorisme: vorm van terrorisme die gesponsord wordt door drugshandel; politiek terrorisme: door middel van terrorisme politieke verandering teweeg proberen te brengen.

Sinds de start van de 21ste eeuw wordt er in stijgende mate gebruik gemaakt van transportmiddelen om terreuraanslagen mee te plegen. Onder transportmiddelen verstaan we in dit opzicht auto's, vrachtwagens, bussen, metro's, treinen, vliegtuigen, ... De reden hiertoe is eenvoudig. Wereldwijd maken dagelijks miljoenen mensen gebruik van het openbaar vervoer, het is onlosmakelijk verbonden met de huidige samenleving. Terroristen zien aldus de kans schoon om vele slachtoffers te maken.⁷ Ook is het relatief makkelijk om met een vervoersmiddel zoals een bus of vrachtwagen op openbare plaatsen te geraken. De aanzet werd gegeven door de IRA en de stijl werd niet veel later overgenomen door meerdere terroristische groeperingen. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk 9/11, waarbij vliegtuigen gekaapt werden om de aanslagen mee te plegen.

⁴ N. KEIJZER, *Het Europees verdrag tot bestrijding van terrorisme*, Deventer, Kluwer, 1979, 1-3.

⁵ Resolutie 1566 van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties (8 oktober 2004), *UN Doc. S/RES/1566* (2004).

⁶ Title 28 Code of Federal Regulations (U.S.), Section 0.85.

⁷ M. RONCZKOWSKI, *Terrorism and organised hate crime*, Boca Raton, CRC Press, 2007, 168-169.

Van recentere datum is de aanslag op het metrostel te Maalbeek⁸ en de aanslagen te Nice⁹ en Berlijn¹⁰ waarbij er vrachtwagens gebruikt werden om op een mensenmassa in te rijden.

6. DE PERSOON - Indien men kijkt naar het profiel van een terrorist, is het belangrijk om even stil te staan bij het volgende citaat: "One person's terrorist is another person's freedom fighter".¹¹ Dit sluit aan bij wat hierboven reeds gesteld werd: het begrip terrorisme is afhankelijk van plaats, tijd, sociale en culturele achtergrond, etc.

Indien men puur kijkt naar de gepleegde misdrijven, waaronder moord en schade aan eigendommen, verschilt een terrorist niet zozeer van een gewone crimineel. Het onderscheid tussen de twee schuilt echter in de beweegredenen of de gedachtegang erachter. De samenvatting bij kaderbesluiten 2002/475/JBZ en 2008/919/JBZ bepaalt een aantal subjectieve elementen die in acht genomen dienen te worden: "handelingen met het doel een bevolking ernstig te intimideren, basisstructuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen, of regeringen ervan te weerhouden een handeling uit te voeren."¹² In zulke gevallen kan er gesproken worden van een terroristische daad.

7. CATEGORIEËN - Inzake terroristische zienswijzen maakt de rechtsleer over het algemeen onderscheid tussen de volgende categorieën¹³: Theologisch/religieus: In deze categorie behoren de religieuze terroristen, meer specifiek deze die het moslimextremisme aanhangen. Zij hebben de overtuiging dat ze een goddelijke taak dienen te voltrekken d.m.v. geweld. Het beste voorbeeld van deze categorie is IS, de Islamitische Staat; Ideologisch: Ideologische terroristen treden hoofdzakelijk op tegen de hedendaagse maatschappelijke structuren, evenals het kapitalisme, en trachten een nieuwe structuur te bekomen; Nationalistisch: Nationalistische terroristen strijden voor een onafhankelijke staat voor hun groep. Een bekend voorbeeld is het IRA (Ierse republikeinse leger), dat streed voor een eigen Ierse Staat zonder banden met het Verenigd Koninkrijk.

⁸ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/regio/brussel/1.2607885>

⁹ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2714184>

¹⁰ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2849288>

¹¹ R. DE WIJK, E.R. MULLER en U. ROSENTHAL, *Terrorisme: studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, Deventer, Kluwer, 2008, 8 en J.F. MURPHY, *State support of international terrorism*, Boulder, Westview Press, 1989, 3.

¹² <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=URISERV%3AI33168>

¹³ M. RONCZKOWSKI, *Terrorism and organised hate crime*, Boca Raton, CRC Press, 2007, 43-45.

Evolutie van het begrip terrorisme

8. TERRERE - Terrorisme is geen kind van de 21ste eeuw. De eerste sporen van het gebruik van het begrip terrorisme zijn te vinden aan het eind van de 18e eeuw. De Franse Revolutie is volop aan de gang en het geweld dat gepleegd wordt door de revolutionairen omschrijft men als zijnde 'Terrorisme'. De basis is het Latijnse woord 'terrere', wat niets minder betekent dan 'bang maken'.¹⁴ De turbulente periode wordt omschreven als de 'règne de la terreur' en de aanhanger waren 'terroristes'. De term terrorisme had toen echter een compleet andere invulling. In plaats van een negatieve connotatie had het toen een positieve: de strijd was er op gericht het bestuur te ondersteunen dat de macht veroverd had van de adel en de koning, om zo tot een democratisch stelsel te komen.¹⁵

De positieve connotatie hield echter niet lang stand, want reeds in het jaar 1850 verkreeg het begrip terrorisme een negatieve betekenis onder invloed van de revolutionairen die gewelddaden pleegden tegen staatshoofden en regeringsleiders.

9. NATIONALISTEN - Onder invloed van de wereldoorlogen kreeg het begrip terrorisme een vernieuwde betekenis. Het wordt vanaf nu gebruikt ter aanduiding van nationalistische groepen die in opstand kwamen tegen koloniale machten. De periode 1940-1960, ook wel de postkoloniale periode genoemd, werd gekenmerkt door terreurdaden gepleegd door nationalisten die streden voor een beëindiging van de kolonisatie. Europa werd hierdoor opgeschrikt en voelde de gevolgen van deze strijd, waarbij vooral het Verenigd Koninkrijk zwaar getroffen werd. Zij hadden immers kolonies over heel de wereld.¹⁶

10. EXTREMISME - Met het verdwijnen van de kolonisatie en de opkomst van extreme vormen van nationalisme en socialisme in de jaren 1960-80, nam de betekenis van het begrip terrorisme ook een andere vorm aan. Meer en meer begon men de leden van dergelijke groeperingen radicalen of extremisten te noemen. Men had de extreem linkse groeperingen, onder andere de Rote Armee Fraktion (RAF) in Duitsland, de Cellules Communistes Combattantes (CCC) in België en de Brigade Rosse in Italië, en de extreem rechtse groeperingen, met de Spaanse ETA en het IRA in het Verenigd Koninkrijk als bekende voorbeelden. Activiteiten van zowel extreem links als extreem rechts werden als terrorisme aanzien.¹⁷

11. RELIGIEUS EXTREMISME - Het tijdperk van de extreem linkse en rechtse groeperingen kwam ook ten einde, maar werd opgevolgd door het religieus extremisme. Dit is de vorm van terrorisme waar we momenteel door geteisterd worden. De fundamenteen waarop dit extremisme gebouwd is, dateren van het jaar 1979. In dat jaar vindt de Iraanse revolutie plaats, gevolgd door de omvorming van Iran in een islamitische republiek. Niet lang daarna verklaarde Iran de *Jihad*, zijnde de heilige oorlog, aan het Westen. Ook in Saoedi-Arabië werden extremistische gedachtes uitgewisseld. Hoogleraar islamitische wijsbegeerte Abdullah Yusuf Azzam beïnvloedde jongeren door middel van propaganda, en probeerde hen ervan te overtuigen dat een militante jihad, zonder

¹⁴ M. RONCZKOWSKI, *Terrorism and organised hate crime*, Boca Raton, CRC Press, 2007, 21.

¹⁵ M. RONCZKOWSKI, *ibid*, 26.

¹⁶ M. RONCZKOWSKI, *ibid*, 26.

¹⁷ M. RONCZKOWSKI, *ibid*, 27.

compromissen, een plicht was voor iedere moslim. Eén van de jongeren aan wie Azzam zijn ideologie heeft overgedragen is Osama Bin Laden, die in zijn latere leven extremisten aangemaand heeft tot een wereldwijde jihad tegen het Westen. De aanslagen te New York en Washington op 9/11 (11 september 2001) zijn hiervan de flagrantste voorbeelden.¹⁸

Gevaar voor de westerse wereld

12. DICHTBIJ - Radicalisering is een gegeven dat alom vertegenwoordigd is dezer dagen. Met de opkomst van de Islamitische Staat besloten een heel aantal mensen om zich hierbij aan te sluiten en deel te nemen aan diens strijd tegen de Westerse wereld. De expansie van IS verliep razendsnel met hoofdzakelijk overwonnen gebieden in Azië en Afrika. De strijd om grondgebied in het Midden-Oosten lijkt voor de meeste mensen een 'ver-van-mijn-bed-show', maar het zijn voornamelijk de wereldwijde terreuracties uitgevoerd door IS-aanhangers die zorgen baren. Denk maar aan de aanslagen in Parijs op 13 november 2015, in Brussel op 22 maart 2016 en in Orlando (VS) op 12 juni 2016. Voor ons Belgen speelt het zich nog extra dichtbij af, aangezien de Brusselse wijk Molenbeek aanzien wordt als het Europese centrum van het jihadisme.¹⁹

13. GEVOLGEN – De aanslagen te Brussel hadden een negatieve economische impact. Na dergelijke incidenten is het vertrouwen van de mens logischerwijs geschaad wat een weerslag heeft op de consumentenuitgaven. Ook rijst er een probleem met de reeds afgesloten contracten die omwille van deze aanslagen niet of niet op de gewenste manier kunnen worden uitgevoerd. Een aantal praktijkvoorbeelden ter illustratie:

- i. Het Sheraton hotel te Brussel zag in de maanden na de terreuraanslagen zijn bezoekersaantal sterk dalen. Nu, meer dan 6 maanden later, kan men nog altijd niet spreken van een heropleving van de Brusselse hotelsector. Het inkomstentekort leidt er natuurlijk toe dat het hotel in de problemen komt bij zijn schuldeisers.
- ii. Onder meer de vertrekhal op Brussels Airport was een doelwit voor de terroristen. Het gevolg hiervan was dat het vliegverkeer ernstig verstoord raakte, mensen zagen hun vluchten geannuleerd enzovoorts.
- iii. Een Brusselse traiteur kreeg de opdracht om een buffet te voorzien op een personeelsfeest in een bedrijf. De terreuraanslag zaaide paniek doorheen de Brusselse binnenstad waardoor het bedrijf zich genoodzaakt voelde om het feest, dat kort na de aanslag plaatsvond, af te gelasten. De traiteur had natuurlijk reeds de nodige voorbereidingen getroffen, en zag de reeds gepresteerde arbeid en aangekochte/bereide voedingswaren verloren gaan.

In dit werk zal er nagegaan worden of de impact van terrorisme ingepast kan worden in het contractenrecht, meer specifiek de theorie van overmacht en de imprevisieleer.

¹⁸ L. ELDERLING, *Cultuur en opvoeding*, Rotterdam, Lemniscaat, 2006, 84.

¹⁹ H. BRUGGEMAN en W. HARDYNS, *Radicalisering en terrorisme: Van theorie naar praktijk*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2016, 14.

Deel II: Overmacht en Imprevisie

Hoofdstuk 1: Overmacht

1. Begripsbepaling

14. HET BEGRIP OVERMACHT – Het toepassingsgebied van dit begrip kan gevonden worden in de artikelen 1147 en 1148 van het Burgerlijk wetboek. Eerstgenoemd artikel luidt als volgt: *“De schuldenaar wordt, indien daartoe grond bestaat, veroordeeld tot het betalen van schadevergoeding, hetzij wegens niet uitvoering van de verbintenis, hetzij wegens vertraging in de uitvoering, wanneer hij niet bewijst dat het niet nakomen het gevolg is van een vreemde oorzaak die hem niet kan worden toegerekend, en hoewel er zijnerzijds geen kwade trouw is.”*²⁰

Laatstgenoemde artikel stelt: *“Geen schadevergoeding is verschuldigd, wanneer de schuldenaar door overmacht of toeval verhinderd is geworden datgene te geven of te doen waartoe hij verbonden was, of datgene gedaan heeft wat hem verboden was.”*²¹

Beide artikelen komen er op neer dat de schuldenaar bevrijd is of ontdaan is van zijn aansprakelijkheid indien de niet-nakoming van de overeenkomst te wijten is aan een vreemde oorzaak, die niet aan hem kan worden aangerekend.²² Bijgevolg zal hij bevrijd zijn van het betalen van een schadevergoeding of enigerlei contractuele sanctie. Indien we de artikelen nader vergelijken, zien we dat artikel 1147 spreekt over ‘vreemde oorzaak’ en artikel 1148 over ‘overmacht’ of ‘toeval’. Er dient te worden opgemerkt dat de termen tegenwoordig als synoniem gebruikt worden. Situaties van overmacht doen zich voor buiten elk aanwijsbaar menselijk handelen om. Hierbij kan gedacht worden aan een plotse ziekte, een aardbeving, een storm, oorlog enz.

15. VREEMDE OORZAAK - Onder vreemde oorzaak verstaat men doorgaans ook nog, buiten voormelde overmachtsituaties, de handelingen gesteld door individuele derden wiens gedrag niet toerekenbaar is aan de schuldenaar. Het Hof van Cassatie verstaat onder vreemde oorzaak situaties die *“een onoverkomelijk beletsel voor de nakoming van de verbintenis”* uitmaken en waarbij het beletsel geen fout van de schuldenaar is.²³ Het meest gekende voorbeeld van de vreemde oorzaak is het *fait du Prince*-principe, waaronder men kan verstaan beslissingen of maatregelen die genomen worden door de Staat of enig ander publiekrechtelijk orgaan en die een

²⁰ Art. 1147 BW.

²¹ Art. 1148 BW.

²² H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 594, nr. 597; P.-A. FORIERS, “Force majeure et contrat” in P. WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, 241-285; R. KRUIJTHOF, “Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van contractuele verbintenissen. Een rechtsvergelijkende benadering”, in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, 281-310; D. PHILIPPE, “Les clauses de force majeure, d’imprévision et de transfert de risques”, in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d’inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, 1-31; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 149; nr. 208; A. VAN OEVELEN, “Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht”, *TPR* 2008, (603) 605, nr. 2; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 538, nr. 562.

²³ Cass. 9 december 1976, *Arr.Cass.* 1977, 404, *RW* 1977-78, 695 en *Pas.* 1977, I, 408.

verhinderen van de uitvoering van een contract tot gevolg hebben. Andere voorbeelden zijn een plotsse staking of diefstal.²⁴

Voorts kan de schuldeiser zelf ook een situatie van vreemde oorzaak creëren. Hij wordt gezien als een onafhankelijke derde ten aanzien van de schuldenaar, en kan dus door het stellen van bepaalde handelingen of net het nalaten ervan ervoor zorgen dat de schuldenaar zich in de onmogelijkheid bevindt de prestatie nog uit te voeren.²⁵

16. RESULTAATSVERBINTENIS – Voornamelijk in het geval van resultaatsverbintenissen speelt de vraag of overmacht of een vreemde oorzaak aan de orde is, aangezien de schuldenaar dan ertoe gehouden is om het bewijs te leveren dat het verwachte resultaat niet bekomen is omwille van overmacht of een vreemde oorzaak. Bij inspanningsverbintenissen speelt dit in veel mindere mate mee, omdat het de schuldeiser is die hier moet bewijzen dat de schuldenaar onvoldoende inspanningen geleverd heeft om het verwachte resultaat te bekomen. De schuldenaar wordt in dergelijk geval vergeleken met een *bonus pater familias*, een normaal zorgvuldig en redelijk persoon, in dezelfde omstandigheden geplaatst, met dezelfde professionele kwalificaties.²⁶

2. Voorwaarden: Leer van de ontoerekenbare onmogelijkheid

17. ONTOEREKENBARE ONMOGELIJKHEID – Om het begrip overmacht (vreemde oorzaak) verder te specificeren houdt men in de Belgische rechtspraak en rechtsleer vast aan de leer van de *ontoerekenbare onmogelijkheid*.²⁷ Deze leer kent twee toepassingsvoorwaarden.²⁸

De eerste voorwaarde houdt in dat men pas over overmacht kan spreken indien de situatie die wordt aangehaald als vreemde oorzaak om de schuldenaar van zijn aansprakelijkheid te verlossen, de uitvoering van de contractuele verbintenis onmogelijk maakt in hoofde van de schuldenaar. Hierbij moet genuanceerd worden dat de meningen omtrent de mate van onmogelijkheid in de rechtsleer en rechtspraak uiteenlopend zijn.²⁹ Sommigen spreken over een volstrekte onmogelijkheid waar anderen het hebben over een redelijkerwijze onmogelijkheid.³⁰

²⁴ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 2; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 150; nr. 208; W. VAN GERVEN en A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 171.

²⁵ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 1-2; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 149-150, nr. 208.

²⁶ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 2.

²⁷ Bijvoorbeeld: Cass. 15 februari 1951, *Arr.Verbr.* 1951, 327, *Pas.* 1951, I, 388; Cass. 13 april 1956, *RCJB* 1957, 87, noot J. HEENEN; Cass. 10 november 1976, *Arr.Cass.* 1977, 288; Cass. 22 februari 2010, *JTT* 2010, afl. 1065, 163, *Pas.* 2010, 534, concl. J. LECLERCQ; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 596-598, nr. 599; R. DEKKERS, *Handboek van burgerlijk recht*, II, Brussel Bruylant, 1971, 70-71; J.-F. GERMAIN en Y. NINANE, "Force majeure et imprévision en matière contractuelle" in *Recyclage en droit. Droit des obligations*, Limal, Anthemis, 2011, 82-83; R. KRUIJTHOF, "Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van contractuele verbintenissen. Een rechtsvergelijkende benadering", in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, (282) 290; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 151-152; nr. 211-212; W. VAN GERVEN, "Langdurige overeenkomsten, Prijsbepaling, Aanpassing wegens onvoorziene omstandigheden, Conflictregeling" in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, 391-392; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 540-541, nr. 564.

²⁸ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 151; nr. 211.

²⁹ Voor rechtspraak die de redelijkerwijze onmogelijkheid hanteert, zie bijv.: Brussel 22 juni 1984, *JT* 1986, 164; Antwerpen 17 januari 2000, *RW* 2001-2002, 746-747; Luik 31 maart 2006, *JLMB* 2006, 1641. Absolute

De overheersende mening is dat de uitvoering van het contract niet tot de ondergang van de schuldenaar mag leiden.³¹ Indien het voorval de uitvoering van de overeenkomst in hoofde van de schuldenaar enkel maar moeilijker of duurder maakt, kan er geen sprake zijn van overmacht.³²

Voorts vereist de ontoerekenbare onmogelijkheid de afwezigheid van fout ten aanzien van de schuldenaar. De gebeurtenis mag dus niet toerekenbaar zijn aan de schuldenaar. Hieronder verstaat men dat de gebeurtenis op het moment van de contractsluiting onvoorzienbaar was; de schuldenaar niet in staat was om de situatie te voorkomen en de schuldenaar niet reeds in gebreke gesteld was door de schuldeiser op het moment dat de gebeurtenis zich voordeed.³³ Deze ingebrekestelling wordt geregeld in artikel 1302 BW, eerste en tweede lid.

18. SCHULDLEER - In theorie wordt hiermee de zogenaamde schuldleer verworpen. Deze leer is in principe een alternatief voor de overmachtstheorie, en houdt in dat de schuldenaar geen fout begaan heeft (en zich dus kan beroepen op overmacht) indien hij om het door de schuldeiser gewenste resultaat te behalen zich gedragen heeft als een bonus pater familias.³⁴ De schuldleer steunt dus volledig op het fout-principe, waardoor de schuldenaar enkel maar het ontbreken van een door hem gepleegde fout moet aantonen om overmacht te bewijzen.³⁵

Er wordt in de rechtspraak echter wel een beroep gedaan op de schuldleer in geval van het bewijs van overmacht, zelfs door het Hof van Cassatie.³⁶ De visie hierachter is dat de schuldenaar het bestaan van overmacht op een negatieve of indirecte manier mag staven, door aan te tonen dat de niet-nakoming van de verbintenis niet zijn fout is.³⁷ Hierdoor kan de schuldenaar zijn contractuele aansprakelijkheid ontlopen, zonder effectief het positieve bewijs te leveren dat er sprake was van

onmogelijkheid, zie bijv.: Rb. Oudenaarde 27 november 2002, RW 2003-04, 228-30; Vred. Doornik, 25 september 2001, *JLMB* 2002, 516-519.

³⁰ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenissen*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 642-643, nr. 513; A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 596-598, nr. 599; R. KRUIHOF, "Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van contractuele verbintenissen. Een rechtsvergelijkende benadering", in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, (282) 290, nr. 7; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, 1-31; P. VAN OMMESLAGHE, *Droit des obligations*, II, *Sources des obligations (deuxième partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 1383-1385, nrs. 968-969.

³¹ D. PHILIPPE, 'France and Belgium' in A.G. CASTERMANS, K.J.M. JANSEN, M.W. KNIGGE, P. MEMELINK and J.H. NIEUWENHUIS; (eds.), *Foreseen and unforeseen circumstances*, Deventer, Kluwer, 2012, 163; L. SNAUWAERT en C. VAN DER ELST, "Het onmogelijkheids criterium inzake overmacht: Hoe onmogelijk is onmogelijk?", *TPR* 2011, (123) 139-150.

³² A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 4-5; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 594, nr. 597; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 152, nr. 212; P. VAN OMMESLAGHE, *Droit des obligations*, II, *Sources des obligations (deuxième partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 1383, nr. 968.

³³ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 597-598, nr. 599; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 151, nr. 211; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 541, nr. 564.

³⁴ R. KRUIHOF, "Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van contractuele verbintenissen. Een rechtsvergelijkende benadering", in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, (282) 196-297, nr. 12.

³⁵ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 3; R. KRUIHOF, "Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van contractuele verbintenissen. Een rechtsvergelijkende benadering", in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, (282) 297, nr. 12; P. VAN OMMESLAGHE, *Droit des obligations*, II, *Sources des obligations (deuxième partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 1382, nr. 967.

³⁶ Cass. 5 januari 1995, A.C. 1995, 16, *Pas.* 1995, 17 en R.W. 1995-96, 155.

³⁷ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 150, nr. 209.

een vreemde oorzaak. Het Hof van Cassatie stelde in het voormelde arrest dat "ten aanzien van de schuldenaar het bewijs van toeval waardoor hij van aansprakelijkheid wordt ontheven onrechtstreeks kan blijken uit een geheel van omstandigheden die iedere mogelijke fout zijnerzijds uitsluiten". Auteurs als VAN GERVEN en FORIERS leiden hieruit het verband af tussen het begrip ontoerekenbare onmogelijkheid en schuld.³⁸

3. Gevolgen van het bestaan van een overmachtsituatie

19. GEVOLGEN – Indien de schuldenaar op bovenstaande manier het bestaan van overmacht kan bewijzen, dient hij zijn verbintenis niet meer uit te voeren. Op basis van de artikelen 1147 en 1148 BW is hij ook niet meer gehouden tot het betalen van een schadevergoeding wegens het niet nakomen van zijn verplichtingen. Enige nuance dient aangebracht te worden inzake de duur van de onmogelijkheid tot uitvoeren. Heeft de overmachtsituatie een blijvend karakter dan wordt de schuldenaar van rechtswege bevrijd van de plicht tot presteren en betekent dit dus het einde van de verbintenis.³⁹ Is het echter maar tijdelijk van aard dan wordt de uitvoering van de verbintenis in hoofde van de schuldenaar geschorst voor zolang de overmachtsituatie blijft duren. Een uitzondering hierop is het geval waarbij de verbintenis door de overmachtsituatie en de daaropvolgende schorsing, zijn nut verloren heeft.⁴⁰

Er zijn echter verschillende soorten verbintenissen, die anders behandeld worden. In geval van eenzijdige overeenkomsten en de definitieve onmogelijkheid voor de schuldenaar om zijn verbintenis(sen) uit te voeren, gaat de overeenkomst volledig teniet.⁴¹ Hier is echter wel een voorwaarde aan gesteld, namelijk de verbintenis die onmogelijk kan worden uitgevoerd wegens overmacht moet ofwel een hoofdverbintenis zijn of op zijn minst een verbintenis die samen met andere verbintenissen een ondeelbaarheid vormt.⁴² Het gevolg hiervan is dat de schuldeiser geen betaling bekommt van de schuldenaar, die zich kan verschuilen achter de vreemde oorzaak. Dit is het 'res perit creditori' principe, namelijk de schuldeiser draagt het economisch verlies.⁴³ Hierop zijn er drie mogelijke uitzonderingen⁴⁴: Ten eerste indien de partijen in de overeenkomst bedongen hebben dat de schuldenaar meedraagt in het verlies in geval van overmacht, hetzij het volledige verlies draagt⁴⁵; ten tweede bestaat het reeds eerder aangehaalde principe, waarbij de

³⁸ P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P.WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, nrs. 1-2 en 12-13, W. VAN GERVEN en A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 171.

³⁹ P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P.WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, nr. 26.

⁴⁰ Cass. 13 januari 1956, A.C. 1956, 367 en Pas. 1956, 461; A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 10, nr. 8; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek I, Brugge, die Keure, 2005, 152, nr. 213; W. VAN GERVEN en A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 173.

⁴¹ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 811, nr. 841; W. VAN GERVEN en A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 173-174.

⁴² P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P.WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, (241) 268-269, nr. 36.

⁴³ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 11; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 152-153, nr. 214.

⁴⁴ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*; S. STIJNS, *ibid*.

⁴⁵ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 795, nr. 617; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 152-153, nr. 214; W. VAN GERVEN en A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 173; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 544, nr. 570.

schuldenaar reeds voor de totstandkoming van de overmachtsituatie in gebreke gesteld geweest was om zijn verbintenis(sen) uit te voeren (artikel 1302 BW, lid 1)⁴⁶; tenslotte het bestaan van een bijzondere wetsbepaling die anders bepaalt.

20. Wederkerige overeenkomsten vallen uiteen in niet-eigendomsoverdragende overeenkomsten en eigendomsoverdragende overeenkomsten met betrekking tot een bepaalde zaak of voorwerp. Indien gekeken wordt naar de eerste categorie, dan zien we dat men het er in België over eens is dat wanneer overmacht in het spel is en één van de contractspartijen daardoor zijn verbintenissen niet meer moet naleven dit ook automatisch geldt voor de wederpartij, en dit wegens het principe van de onderlinge afhankelijkheid van wederkerige verbintenissen.⁴⁷ Dit wordt de 'risicoleer' genoemd, en het houdt in dat in voorgaand geval waarbij door overmacht één van de partijen zijn verbintenis(sen) niet meer kan nakomen de verbintenissen van de wederpartij hun bestaansreden verliezen en de overeenkomst dus naar de toekomst toe beëindigd wordt. Hier is echter weer vereist dat de verbintenis die onmogelijk nog kan worden uitgevoerd wegens overmacht, een hoofdverbintenis is of op zijn minst een verbintenis die samen met andere verbintenissen een ondeelbaarheid vormt.⁴⁸ Het gevolg van de risicoleer is het 'res perit debitori' principe, hetgeen wil zeggen dat de schuldenaar die overmacht inroept moet instaan voor het financiële verlies aangezien de wederzijdse verbintenis ook tenietgaat.⁴⁹ Het Hof van Cassatie besliste over deze kwestie in een arrest van 27 juni 1946 dat indien de prestatie van één partij in een wederkerige overeenkomst uitdooft, de prestaties die de wederpartij aangegaan is ook uitdoven.⁵⁰ Dit staat niet expliciet in het Burgerlijk Wetboek vermeld maar valt af te leiden uit de toepassing van dit principe in de artikelen 1790 en 1867 BW, alsmede artikelen 1720 en 1741 BW.⁵¹

Twee mogelijke uitzonderingen op het 'res perit debitori'-principe zijn:

Ten eerste wanneer de schuldenaar reeds in gebreke gesteld was voor het tot stand komen van de vreemde oorzaak; ten tweede indien de partijen een afwijkende regeling hebben getroffen.⁵²

⁴⁶ *Supra*, nr. 17.

⁴⁷ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 739, nr. 774 en 811-813, nrs. 841 en 843; P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P.WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, (241) 269-270, nr. 38; L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 795-796, nr. 617; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 153, nr. 215; P. WÉRY, *Droit des obligations*, Volume I, *Théorie générale du contrat*, Brussel, Larcier, 2011, 545, nr. 573.

⁴⁸ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 12; P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P.WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, (241) 266, nr. 32; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 153, nr. 215, voetnoot 61.

⁴⁹ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 11-12, nr. 10; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 739, nr. 774 en 811-813, nrs. 841 en 843; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 153, nr. 215; W. VAN GERVEN en A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 174; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 546, nr. 573.

⁵⁰ Cass. 27 juni 1946, *Pas.* 1946, I, 270, noot R.H. en *RCJB* 1947, 268, noot A. DE BERSAQUES en concl. A.G. R. HAYOIT DE TERMICOURT.

⁵¹ S. JANSEN, "Actuele ontwikkelingen inzake de (niet-)nakoming van contracten", in S. STIJNS (ed.), *Themis 95 Verbintenissenrecht*, Brugge, die Keure, (141) 165-166.

⁵² H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 817, nr. 850; P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P.WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, (241) 283, nr. 53.

21. De tweede categorie van wederkerige overeenkomsten, namelijk eigendomsoverdragende overeenkomsten met betrekking tot een bepaalde zaak of voorwerp, valt buiten de zgn. 'risicoleer'. De eigendomsoverdracht van een species is bijvoorbeeld koop en verkoop. In zulke gevallen gaat het eigendomsrecht van de zaak, alsook het risico, onmiddellijk bij de contractsluiting over op de tegenpartij omwille van de wilsovereenstemming der partijen (artikel 1138 BW). Er dient zelfs geen levering van de zaak te zijn gebeurd, waaruit volgt dat indien overmacht optreedt na de contractsluiting maar voor de levering van de zaak, de wederpartij (ontvanger van de zaak/koper) nog steeds haar eigen verbintenis moet uitvoeren. Ook heeft het tenietgaan van de zaak geen gevolgen voor het contract, dat gewoon blijft voortbestaan.

Hierbij kan men bijvoorbeeld denken aan het betalen van de aankoopssom door de wederpartij bij een koopovereenkomst, waardoor zij dus instaat voor het financiële risico van overmacht. Dit gegeven noemt men 'res perit domino'.⁵³ Ook hier zijn er weer uitzonderingen op, zijnde: Ten eerste wanneer de schuldenaar, in dit geval diegene die leveringsplicht heeft, reeds voor het tenietgaan van het voorwerp of de zaak omwille van overmacht in gebreke was gesteld. Die schuldenaar zou dan nog steeds het risico van het verlies dienen te dragen, maar de wederpartij zou geen betaling verschuldigd zijn. De schuldenaar kan echter het bewijs leveren, waardoor de tegenpartij toch zijn betalingsverplichting dient te vervullen, dat de zaak ook teniet zou zijn gegaan indien de levering reeds voor de overmachtsituatie zou zijn voltrokken (artikel 1302 BW).⁵⁴

- i. De partijen kunnen contractueel afwijken van de in artikel 1138 en 1302 BW gestelde regels. Zij kunnen bijvoorbeeld bedingen dat het risico op het tenietgaan van de zaak pas overgaat bij de daadwerkelijke levering door de schuldenaar; de eigendom pas overgaat bij de daadwerkelijke levering.⁵⁵
- ii. Het bestaan van een afwijkend wetsvoorschrift.⁵⁶

⁵³ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 787-792, nr. 613-615; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 811-813, nrs. 841-842, 817-819, nr. 851 en 821-822, nrs. 853-855; P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P. WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, (241) 272, nr. 41; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 153, nr. 216; W. VAN GERVEN EN A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 174; P. WÉRY, *Droit des obligations*, Volume I, *Théorie générale du contrat*, Brussel, Larcier, 2011, 546-547, nr. 575 en 552, nr. 579.

⁵⁴ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 793, nr. 616; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 822, nr. 856; P.-A. FORIERS, "Force majeure et contrat" in P. WÉRY (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, die Keure, 2004, (241) 283-284, nrs. 53-54; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 154, nr. 216; W. VAN GERVEN EN A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 174.

⁵⁵ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 792, nr. 615; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 28, nr. 37; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 154, nr. 216; W. VAN GERVEN EN A. VAN OEVELEN, *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 174.

⁵⁶ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 794, nr. 616.

4. Overmacht in Frankrijk

22. Door de hervorming van het verbintenissenrecht van 10 februari 2016, heeft het begrip overmacht een andere vindplaats en bewoording gekregen. Voor de hervorming stond overmacht in artikel 1148 van de Code Civil vermeld, en luidde het als volgt: "Il n'y a lieu à aucuns dommages et intérêts lorsque, par suite d'une force majeure ou d'un cas fortuit, le débiteur a été empêché de donner ou de faire ce à quoi il était obligé, ou a fait ce qui lui était interdit."⁵⁷

23. Na de hervorming is overmacht terug te vinden in de artikelen 1218, 1351 en 1351-1 van de nieuwe Code Civil.⁵⁸

Artikel 1218 stelt: "Il y a force majeure en matière contractuelle lorsqu'un événement échappant au contrôle du débiteur, qui ne pouvait être raisonnablement prévu lors de la conclusion du contrat et dont les effets ne peuvent être évités par des mesures appropriées, empêche l'exécution de son obligation par le débiteur.

Si l'empêchement est temporaire, l'exécution de l'obligation est suspendue à moins que le retard qui en résulterait ne justifie la résolution du contrat. Si l'empêchement est définitif, le contrat est résolu de plein droit et les parties sont libérées de leurs obligations dans les conditions prévues aux articles 1351 et 1351-1."

Artikel 1351: "L'impossibilité d'exécuter la prestation libère le débiteur à due concurrence lorsqu'elle procède d'un cas de force majeure et qu'elle est définitive, à moins qu'il n'ait convenu de s'en charger ou qu'il ait été préalablement mis en demeure."

Artikel 1351-1: "Lorsque l'impossibilité d'exécuter résulte de la perte de la chose due, le débiteur mis en demeure est néanmoins libéré s'il prouve que la perte se serait pareillement produite si l'obligation avait été exécutée. Il est cependant tenu de céder à son créancier les droits et actions attachés à la chose."⁵⁹

24. Op een paar kleinigheden na, is het principe van overmacht niet sterk veranderd. Zo erkent de nieuwe Code Civil dat er geen onderscheid is tussen de begrippen 'toeval' en 'overmacht', hetgeen in de praktijk reeds gedurende lange tijd aanvaard werd.⁶⁰ Op dit vlak is er dus overeenstemming tussen het Franse en het Belgische recht (*supra*, nr. 14).

25. BEGRIIP ONTLEED – Ook in de Franse rechtsorde betekent overmacht het ontstaan van een gebeurtenis die onvoorzienbaar is, na de contractsluiting. De nieuwe wet vermeld evenwel dat de situatie redelijkerwijs onvoorzienbaar dient te zijn, waardoor het aan de beoordelingsvrijheid van de rechter onderworpen wordt. Voorts mogen de gevolgen van de gebeurtenis niet vermijdbaar zijn door gepaste maatregelen te treffen. De onmogelijkheid tot het uitvoeren van de verbintenissen dient dus absoluut te zijn, de schuldenaar van de verbintenis blijft zelfs tot uitvoering gehouden indien dit voor hem erg duur geworden is. In zulk geval kan hij zich dus niet beroepen op overmacht. Ook spreekt het nieuwe artikel 1218 Code civil over 'un événement échappant au

⁵⁷ B. MERCADAL, *Réforme du droit des contrats*, Levallois, Editions Francis Lefebvre, 2016, 200.

⁵⁸ Code Civil (FR), version consolidée au 1 janvier 2017.

⁵⁹ A. BÉNABENT, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 279; B. MERCADAL, *Réforme du droit des contrats*, Levallois, Editions Francis Lefebvre, 2016, 200.

⁶⁰ A. BÉNABENT, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 280; B. MERCADAL, *Réforme du droit des contrats*, Levallois, Editions Francis Lefebvre, 2016, 200.

contrôle du débiteur'. In de klassieke opvatting, werd er gesproken over 'l'exteriorité de l'événement', hetgeen betekent dat de gebeurtenis niet kan worden toegerekend aan de schuldenaar. Hieronder vielen gevallen zoals staking van personeel, het faillissement van het bedrijf, en zelfs de plotse ziekte van de schuldenaar. Deze voorwaarde werd door sommige rechtspraak gehanteerd en door andere achterwege gelaten.⁶¹

26. GEVOLGEN – Indien de onmogelijkheid tot uitvoering van het contract ingevolge de overmachtsituatie van tijdelijke aard is, voorziet het nieuwe artikel 1218 in de opschorting van de verbintenissen. Te denken valt hierbij aan overeenkomsten van lange duur, bijvoorbeeld huurovereenkomsten.

Indien de onmogelijkheid tot uitvoering van definitieve aard is, wordt de overeenkomst retroactief ontbonden. Ze wordt dus geacht nooit te hebben bestaan.

Bij contracten met herhaaldelijke verbintenissen is de beëindigingswijze echter anders. Hier spreekt men over de nietigheid, die enkel naar de toekomst toe werkt.

Een laatste mogelijkheid is de gedeeltelijke onmogelijkheid tot uitvoering. Een deel van de verbintenissen kan slechts niet worden uitgevoerd door de schuldenaar. Hier bestaan er twee mogelijkheden: (1) ofwel wordt het contract in zijn geheel ontbonden; (2) ofwel wordt enkel het niet-uitvoerbaar deel van het contract ontbonden. In het laatste geval dient er echter wel gekeken te worden of het contract deelbaar is. Indien de verbintenissen onlosmakelijk verbonden zijn, wordt het contract evenwel in zijn geheel ontbonden.

⁶¹ Respectievelijk Cass. (FR) 3e civ. 15-10-2013 n° 12-23-126: RJDA 1/14 n° 9; Cass. (FR) 3e civ. 19-4-1972 n° 71-10.505: D. 1973.205 note H. Souleau; A. BÉNABENT, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 282; B. MERCADAL, *Réforme du droit des contrats*, Levallois, Editions Francis Lefebvre, 2016, 201.

Hoofdstuk 2: Imprevisie

1. Begripsbepaling

27. HET BEGRIIP IMPREVISIE – Deze leer verschilt van die van de overmacht (vreemde oorzaak) op een aantal cruciale punten. De imprevisieleer houdt in dat er na een contractsluiting plots uitzonderlijke omstandigheden optreden die redelijkerwijs onvoorzienbaar waren op het moment dat het contract gesloten werd, waardoor voor een van de partijen de nakoming van de verbintenis(sen) niet onmogelijk wordt zoals bij overmacht, maar wel veel moeilijker en/of duurder. Deze omstandigheden dienen ook niet toerekenbaar te zijn aan één der partijen. Anders verwoord komt het erop neer dat de schuldenaar die ernstige moeilijkheden ondervindt om zijn verbintenissen na te komen, zich in een andere positie bevindt dan een schuldenaar die onmogelijk zijn verbintenissen kan uitvoeren.⁶²

Voorbeelden hiervan zijn een plotse devaluatie op de prijs die tussen de partijen overeengekomen werd; economische gevolgen van een oorlogssituatie; etc.⁶³ In het licht van de imprevisieleer mag de rechter het contract aanpassen of eventueel ontbinden indien omstandigheden die onmogelijk voorzienbaar waren en niet tot stand gekomen zijn wegens enige fout der partijen, het evenwicht of de invulling van het contract dusdanig verstoren dat de uitvoering van het contract onredelijk zwaar geworden is. De inspiratie voor de imprevisieleer is afkomstig uit de middeleeuwen, waar men aannam dat in iedere overeenkomst automatisch (doch impliciet) de *clausula rebus sic stantibus* aanwezig was.⁶⁴ De idee hierachter is dat een contract gesloten wordt 'voor zover de omstandigheden bij het sluiten van de overeenkomst ongewijzigd blijven'. In de huidige visie wordt de imprevisieleer gesteund op enerzijds de matigende werking van de goede trouw (artikel 1134, derde lid BW) en anderzijds de billijkheid (artikel 1135 BW).⁶⁵

28. EVOLUTIE VAN DE DEFINITIE – In een arrest van 30 oktober 1924 heeft het Belgische Hof van Cassatie een definitie omtrent imprevisie gevormd die luidde als volgt: "*La théorie de l'imprévision tend à faire admettre qu'en toute matière, la partie lésée par un contrat peut être déliée de ses*

⁶² Brussel 22 juni 1984, *JT* 1986, 164; Antwerpen 6 mei 1987, *TBBR* 1990, 299, noot D. PHILIPPE; P.-A. FORIERS en C. DE LEVAL, "Force majeure et contrat" in *Le droit des obligations contractuelles et le bicentenaire du Code civil*, Brussel, die Keure, 2004, 243-244; D. PHILIPPE, *Changement de circonstances et bouleversement de l'économie contractuelle*, Brussel, Bruylant, 1986, 169-170; A. VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht", *TPR* 2008, afl. 2, 623; P. VAN OMMESLAGHE, *Droit des obligations*, I, *Introduction, Sources des obligations (première partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 791.

⁶³ L. CORNELIS, *Algemene theorie van de verbintenis*, Antwerpen, Intersentia, 2000, 663, nr. 527; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 559-560, nr. 574; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 154, nr. 217; R. KRUIHOF, "Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van contractuele verbintenissen. Een rechtsvergelijkende benadering", in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, (281) 286, nr. 4; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 16-17, nr. 20; A. VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht", *TPR* 2008, (603) 622, nr. 17; P. VAN OMMESLAGHE, *Droit des obligations*, II, *Sources des obligations (deuxième partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 790, nr. 530; P. WÉRY, *Droit des obligations*, Volume I, *Théorie générale du contrat*, Brussel, Larcier, 2011, 554, nr. 580.

⁶⁴ S. JANSEN, "Actuele ontwikkelingen inzake de (niet-)nakoming van contracten", in S. STIJNS (ed.), *Themis 95 Verbintenissenrecht*, Brugge, die Keure, (141) 171.; Zie: H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, nr. 576.

⁶⁵ S. JANSEN, "Actuele ontwikkelingen inzake de (niet-)nakoming van contracten", in S. STIJNS (ed.), *Themis 95 Verbintenissenrecht*, Brugge, die Keure, (141) 171.; Zie: H. DE PAGE, *Traité*, II, Brussel, Bruylant, 1964, nr. 576; D. PHILIPPE, "L'imprévision", *JT* 2007, (738) 740, voetnoot 32bis.

*engagements lorsque des événements extraordinaires échappant à toute prévision au moment où le contrat a pris naissance, en ont altéré si profondément l'économie, qu'il soit certain qu'elle n'aurait pas consenti à assumer l'aggravation des charges qui en résulte".*⁶⁶

In 1964 werd deze definitie in gewijzigde vorm overgenomen door DE PAGE.⁶⁷ Deze luidde: "le déséquilibre des prestations réciproques qui vient à se produire, dans les contrats à prestations successives ou différées, par l'effet d'événements ultérieurs à la formation du contrat, indépendants de la volonté des parties, et se relevant tellement extraordinaires, tellement anormaux, qu'il n'était guère possible de raisonnablement les prévoir".⁶⁸

Het valt op te merken dat de definitie in zijn toenmalige vorm enkel gewag maakte van een bevrijding der partijen en niet van een aanpassing van het contract.

PHILIPPE heeft voortgebouwd op deze definitie en kwam in 1986 met een vernieuwde definitie omtrent imprevisie.⁶⁹ Na de totstandkoming van de overeenkomst dienen zich omstandigheden voor te doen die: (1) extern zijn aan de partij die ze inroept (anders gezegd niet-toerekenbaar aan die partij); (2) bij de contractsluiting onvoorzienbaar waren; (3) en met zekerheid het contractuele evenwicht van de overeenkomst verstoren

In deze definitie valt op te merken dat er niet meer verwezen wordt naar de 'uitzonderlijkheid' der omstandigheden en het feit of er al dan niet ingestemd werd met de verzwarende van de lasten, zoals in de definitie van het Hof van Cassatie wel nog het geval was.

PHILIPPE stelt vervolgens ook dat de imprevisie ervoor zorgt dat niet alleen de partijen bevrijd worden maar daarnaast het contract ook aangepast kan worden zodat de daaruit voortvloeiende prestaties terug in lijn liggen met de mogelijkheden der partijen, en aldus het contractuele evenwicht hersteld wordt.

29. VOORWAARDEN – Om het voorgaande te verduidelijken, gelden er klassiek zeven voorwaarden voor de toepassing van de imprevisie. Deze voorwaarden zijn er gekomen door feitenrechters en auteurs, die op de definitie van het Hof van Cassatie van 30 oktober 1924 hebben voortgebouwd.⁷⁰ Zes voorwaarden behandelen de wijziging van omstandigheden, de resterende voorwaarde betreft de uitvoering van de verbintenis. De voorwaarden luiden als volgt:

(1) Er heeft een buitengewone wijziging van omstandigheden plaatsgevonden; (2) deze wijziging vond plaats na de contractsluiting der partijen; (3) de wijziging van omstandigheden gebeurde onafhankelijk van de wil der partijen; (4) De wijziging van omstandigheden was onvoorzienbaar voor de partijen op het moment van de contractsluiting; (5) de wijziging van omstandigheden was onvermijdbaar voor de partijen op het moment van de contractsluiting; (6) de schuldenaar van de overeenkomst mag het risico van de wijziging van de omstandigheden niet op zich hebben

⁶⁶ Cass. 30 oktober 1924, *Pas.* 1924, I, 565.

⁶⁷ H. DE PAGE, *Traité*, II, Brussel, Bruylant, 1964, nr. 574.

⁶⁸ H. DE PAGE, *Traité*, II, Brussel, Bruylant, 1964, p. 560.

⁶⁹ D. PHILIPPE, "L'imprévision", *JT* 2007, (738) 738.

⁷⁰ Cass. 30 oktober 1924, *Pas.* 1924, I, 565; L. CORNELIS, "Rechtsverwerking: een toepassing van de goede trouw?", *TPR* 1990, 629; T. DELAHAYE, *Le facteur temps dans le droit des obligations*, Tome I, *La temporalité du contrat*, Brussel, Larcier, 2013, 204; R. KRUIJTHOF, H. BOCKEN, F. DE LY en B. DE TEMMERMAN, "Overzicht van rechtspraak (1981-1992). Verbintenissenrecht", *TPR* 1994, 512; D. PHILIPPE, *Changement de circonstances et bouleversement de l'économie contractuelle*, Brussel, Bruylant, 1986, 663; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 154; A. VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht", *TPR* 2008, 622; P. VAN OMMEESLAGHE, *Droit des obligations*, II, *Sources des obligations (deuxième partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 790.

genomen; (7) tenslotte ondervindt de schuldenaar onder invloed van de wijziging van omstandigheden, ernstige moeilijkheden om zijn verbintenis te voldoen.

Om deze laatste voorwaarde wat tastbaarder te maken, steken rechters en auteurs het wel eens in een ander jasje. Zo kan men spreken van 'een grondige wijziging van de economie van de overeenkomst' of van 'een fundamentele verstoring van het contractuele evenwicht'. Het komt er steeds op neer dat de schuldenaar geconfronteerd wordt met een last die hij niet wenst te dragen, aangezien hem geen schuld treft. PHILIPPE houdt er een afwijkende mening op na, en stelt dat de schuldenaar het ernstig moeilijk krijgt om de verbintenissen uit te voeren vanaf het moment dat hij het belang verliest dat volgde uit de uitvoering van de overeenkomst, en dit verlies het gevolg is van de wijziging van de omstandigheden.⁷¹ In deze definitie hoeft er dus niet per se een fundamentele verstoring van het contractuele evenwicht te zijn.

30. BEROEP DOEN OP DE IMPREVISIELEER - Om een idee te krijgen wat de omvang van zulke last moet zijn vooraleer de schuldenaar zich zou kunnen beroepen op de imprevisie, kan er gekeken worden naar de *Unidroit Principles*.⁷² De officiële commentaren die gemaakt werden bij art. 6.2.2 van de Unidroit Principles in de versie van 1994, artikel 6.2.2 zijnde de *hardship*-bepaling, melden dat er "waarschijnlijk" een fundamentele verstoring van het contractuele evenwicht is indien er een kostenstijging of waardedaling van minstens 50 procent zich voordoet, in het geval van een in geld waardeerbare verbintenis. Er zijn echter auteurs die nog hogere percentages voorschrijven. Deze bedragen 80 tot 125 procent⁷³ of zelfs 150 tot 200 procent⁷⁴ al naargelang de visie van de auteur in kwestie.

Zowel de toepassingsvoorwaarden als de consequenties zijn dus verschillend tussen overmacht en imprevisie. Het probleem is echter dat imprevisie niet in het B.W. geregeld wordt.⁷⁵

2. Erkenning in België?

31. VERWORPEN LEERSTUK - België volgt landen als Duitsland, Nederland, etc. niet in het erkennen van imprevisie in hun rechtssysteem.⁷⁶ De Belgische rechtspraak heeft ervoor geopteerd om rechters niet de bevoegdheid te geven om, op aanvraag van degene die benadeeld wordt door de

⁷¹ D. PHILIPPE, "Bouleversement de l'économie contractuelle et contrats multipartites" in I. SAMOY en P. WÉRY (eds.), *Meerpartijenovereenkomsten – Contrats multipartites*, Brugge, die Keure, 2013, 95; D. PHILIPPE, "Le bouleversement de l'économie contractuelle en droit belge", *RDIDC* 2015, 160-161.

⁷² *Unidroit Principles of International Commercial Contracts 2010*, Rome, Unidroit, 2010, consulteerbaar op www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2010 (consultatie: februari 2017)

⁷³ C. BRUNNER, *Force Majeure and Hardship under General Contract Principles: Exemption for Non-Performance in International Arbitration*, Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2009, 431-433.

⁷⁴ I. SCHWENZER, "Force majeure and Hardship in International Sales Contracts", *Victoria University of Wellington Law Review* 2009, 717.

⁷⁵ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 21-22, nr. 17; D. PHILIPPE, 'France and Belgium' in A.G. CASTERMANS, K.J.M. JANSEN, M.W. KNIGGE, P. MEMELINK and J.H. NIEUWENHUIS;(eds.), *Foreseen and unforeseen circumstances*, Deventer, Kluwer, 2012, 156-157; D. PHILIPPE, "L'Imprévision", *JT* 2007, 738; I. SAMOY en S. VAN LOOCK, "Actuele ontwikkelingen inzake uitvoering en beëindiging van contracten" in S. STIJNS (ed.), *Verbintenissenrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 104, nr. 9; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 154, nr. 217; S. VAN LOOCK, "De imprevisie in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR*, 2013, 448.

gewijzigde omstandigheden, het contract aan te passen of te ontbinden.⁷⁷ Rechters dienen de bindende kracht van een contract na te leven. Dit kan afgeleid worden uit het adagium *pacta sunt servanda*, hetgeen betekent dat afspraken dienen nagekomen te worden.⁷⁸

Het *pacta sunt servanda* principe vindt men in artikel 1134, eerste lid BW waarin gesteld wordt dat geldig aangegane overeenkomsten de partijen tot wet strekken. Aan deze beginselen mag de rechter in principe geen afbreuk doen, behalve wanneer een gebeurtenis zich voordoet die onvoorzienbaar en abnormaal is en dus overmacht oplevert, waardoor het nakomen van de verbintenis(sen) niet enkel ernstig bemoeilijkt maar volkomen onmogelijk wordt. In zulke gevallen wordt de schuldenaar bevrijd van zijn verbintenis(sen).⁷⁹

Het Hof van Cassatie heeft in een arrest van 19 mei 1921 op impliciete wijze de imprevisieleer de rug toegekeerd.⁸⁰ Wegens de doctrinaire debatten naar aanleiding van de eerste en tweede wereldoorlog, alsmede de petroleumcrisis in de jaren zeventig heeft het tot de jaren negentig geduurd vooraleer het Hof van Cassatie zich wederom uitsprak omtrent de imprevisieleer.⁸¹

In 1994 heeft het Hof van Cassatie twee arresten gevelde waarin belangrijke uitbreidingen tot stand gekomen zijn. Het Hof zei dat het principe van de uitvoering te goeder trouw (artikel 1134, derde lid BW) van de overeenkomst niet tot gevolg heeft dat des schuldeiser, in het geval waarin onvoorzienbare en abnormale gebeurtenissen plaatsvinden, zich niet in de positie bevindt om de oorspronkelijke verbintenis ongewijzigd te laten uitvoeren door de schuldenaar.⁸² In het arrest van 14 april 1994 werd er echter wel voorbehoud gemaakt voor de situatie waarbij de schuldeiser misbruik maakt van dit recht.⁸³ Wat het Hof van Cassatie in deze arresten eigenlijk beslist, is dat de imprevisieleer in België niet kan dienen als autonome grondslag om de rechter toe te staan om overeenkomsten te wijzigen.⁸⁴

Ten slotte heeft men een dergelijke afwijzende houding ten aanzien van imprevisie aangenomen omdat de rechtscolleges in het geval van onvoorzienbare situaties eerder afzien van de mogelijkheid om regulerend en rechtscheppend te werk te gaan.⁸⁵

⁷⁶ I. SAMOY en S. VAN LOOCK, "Actuele ontwikkelingen inzake uitvoering en beëindiging van contracten" in S. STIJNS (ed.), *Verbintenissenrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 104-105, nr. 10; S. VAN LOOCK, "De imprevisieleer in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR*, 2013, 448.

⁷⁷ Cass. 30 oktober 1924, *Pas.* 1924, I, 565; Cass. 7 februari 1994, *Arr. Cass.* 1994, 146, *Bull.* 1994, 150, *JTT* 1994, 208, *Pas.* 1994, I, 150, *RW* 1994-95, 121, *Soc.Kron.* 1994, 110, *TRD&I* 1994, 568; Cass. 14 april 1994, *Arr.Cass.* 1994, 369, *Bull.* 1994, 365, *Pas.* 1994, I, 365, *RW* 1994-95, 434.

⁷⁸ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 155, nr. 218.

⁷⁹ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 23.

⁸⁰ Cass. 19 mei 1921, *Pas.* 1921, I, 380.

⁸¹ S. JANSEN, "Actuele ontwikkelingen inzake de (niet-)nakoming van contracten", in S. STIJNS (ed.), *Themis 95 Verbintenissenrecht*, Brugge, die Keure, (141) 172.

⁸² Cass. 7 februari 1994, *Arr.Cass.* 1994, 146, *Pas.* 1994, I, 150, *RW* 1994-95, 121; Cass. 14 april 1994, *Arr.Cass.* 1994, 369, *Pas.* 1994, I, 365, *R* 1994-95, 435, *JLMB* 1995, 1591.

⁸³ Cass. 14 april 1994, *Arr.Cass.* 1994, 369, *Bull.* 1994, 365, *Pas.* 1994, I, 365, *RW* 1994-95, 434; A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 23; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 156, nr. 219.

⁸⁴ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 156, nr. 219.

⁸⁵ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 23-24.

32. IMPREVISIE IN ANDERE RECHTSSTELSELS - Zoals hierboven reeds eerder naar voren gebracht is, zijn er verschillende Europese rechtstelsels die imprevisie wel erkennen met als belangrijkste grondslag de te goeder trouw uitvoering van verbintenissen. Frankrijk heeft zich gedurende lange tijd ook tegen de leer van imprevisie verweerd maar de Franse wetgever heeft met de vernieuwing van hun Burgerlijk Wetboek, dat in werking getreden is op 1 januari 2017, toch een artikel in het nieuwe BW geschreven waarmee een wettelijke basis gegeven wordt aan imprevisie, namelijk artikel 1195 nieuwe CC.⁸⁶

Ook bij de internationale contracten wordt frequent een beroep gedaan op imprevisie door middel van hardship-clausules, waarmee zowel imprevisie- als overmachtsbedingen bedoeld wordt. De *Unidroit principles of international commercial contracts* heeft de imprevisieleer opgenomen in artikel 6.2.2. e.v.

Op Europees vlak is er een veelvoud aan wetteksten waar imprevisie is ingeschreven. Zo heeft bijvoorbeeld de "*Principles of European contract law*" een imprevisiebepaling, zijnde artikel 2.117. Het "voorstel voor een verordening van het europees parlement en de raad betreffende een gemeenschappelijk Europees kooprecht" heeft artikel 89 als imprevisiebepaling.⁸⁷

Op basis van het voorgaande zie je dat op Europees en Internationaal vlak een beweging ontstaan is om imprevisie toe te laten in de verschillende rechtstelsels. Voor veel landen behoort het al tot de wetgeving, enkel België blijft wat achterop hangen. Hierdoor wordt een soort van isolement op het vlak van internationale commerciële contracten gecreëerd.⁸⁸ Net zoals Frankrijk, waar reeds een nieuw Burgerlijk Wetboek tot stand is gekomen, is België bezig aan de herziening van hun BW. Er gaan stemmen op dat hierin imprevisie erkend zou worden. Tot die tijd zal men zich moeten behelpen met de methodes die nu voorhanden zijn. Vanuit de rechtsleer zijn er alternatieve oplossingen gecreëerd om de lacune die tot nu toe op het vlak van imprevisie bestaat, te ondervangen.

3. Oplossingen

33. MOGELIJKE ALTERNATIEVEN – Wegens het ontbreken van een wettelijke imprevisieregeling, moeten hoven en rechtbanken op creatieve wijze omspringen met middelen die heden ten dage reeds aanwezig zijn in de Belgische rechtsorde om de onrechtvaardige gevolgen van een wijziging van de omstandigheden na de sluiting van een overeenkomst te verhelpen. Zo wordt de leer van het verbod op rechtsmisbruik ingeroepen om aan zulke onrechtvaardige situaties te remediëren (3.1). Ook wordt er vaak gebruik gemaakt van een ruime interpretatie van overmacht (3.2). Vervolgens kunnen partijen preventief optreden tegen mogelijke drastische wijzigingen van de omstandigheden tijdens de uitvoering van hun overeenkomst, door een imprevisiebeding op te nemen in hun overeenkomst (3.3). Tot slot is er de leer van de gekwalificeerde benadeling (3.4).

⁸⁶ Code Civil (FR), version consolidée au 1 janvier 2017.

⁸⁷ <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0635:FIN:nl:PDF>

⁸⁸ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 24-25.

3.1. Goede trouw

34. ARTIKEL 1134, LID 3 BW – Dit artikel bepaalt dat partijen hun overeenkomst te goeder trouw dienen uit te voeren. Uit dit derde lid vloeien twee componenten van de goede trouw voort, namelijk de matigende werking van de goede trouw en de aanvullende werking.

35. MATIGENDE WERKING VAN DE GOEDE TROUW – Dit houdt in dat een partij bij de overeenkomst zijn rechten niet mag uitoefenen op een manier die in strijd is met wat redelijkerwijs van hem wordt verwacht.

Het Hof van Cassatie heeft haar eigen voorbehoud gecreëerd en staat de matigende werking van de goede trouw maar in één geval toe, namelijk in het geval van rechtsmisbruik (*supra*, randnr. 31).⁸⁹ In dit cassatiearrest, waarin de imprevisieer wordt afgewezen door het Hof van Cassatie, stelt het Hof het volgende: “*dat zij (de wettelijk aangegane overeenkomst) te goeder trouw en zonder misbruik van recht dient te worden uitgevoerd (...)*” Men spreekt van rechtsmisbruik indien een persoon zijn rechten uitoefent op een wijze die niet strookt met het *bonus pater familias* principe. De rechter kan oordelen dat de schuldeiser zijn recht op gedwongen uitvoering misbruikt, omdat hij te zeer aandringt op de nakoming van het contract door de schuldenaar terwijl dit voor laatstgenoemde onredelijk duur of zwaar geworden is. In zulk geval kan de rechter de claims van de schuldeiser enkel afzwakken tot een redelijk en aanvaardbaar niveau of eventueel schadeherstel toe te kennen aan de schuldenaar.

36. AANVULLENDE WERKING VAN DE GOEDE TROUW - Een recente ontwikkeling bestaat erin gebruik te maken van het in artikel 1134, derde lid BW neergelegde principe van de goede trouw, hetgeen een aanvullende werking heeft. Op basis hiervan kan de imprevisieer worden ingeroepen om de verstoorde samenwerking en loyaliteit tussen de partijen te verbeteren door een heronderhandeling op te starten.⁹⁰

37. BEOORDELING ALTERNATIEF – Op het eerste zicht lijkt dit een goed alternatief voor imprevisie, maar toch waarschuwt sommige rechtsleer voor de strengheid van de voorwaarden die aan de theorie van rechtsmisbruik gekoppeld zijn.⁹¹ Om van toepassing te kunnen zijn moeten deze voorwaarden vervuld zijn, maar niet alle gevallen van imprevisie zullen door deze strenge voorwaarden via de theorie van rechtsmisbruik opgevangen kunnen worden. Overigens is rechterlijke matiging, zijnde de sanctie van rechtsmisbruik, qua uitwerking niet gelijklopend met de rechterlijke aanpassingsbevoegdheid uit de imprevisieer. De laatstgenoemde bevoegdheid is veel flexibeler dan de rechterlijke matiging.

⁸⁹ Cass. 14 april 1994, *Arr.Cass.* 1994, 369, *Bull.* 1994, 365, *Pas.* 1994, I, 365, *RW* 1994-95, 434; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 156, nr. 220.

⁹⁰ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid.*

⁹¹ CHR. JASSOGNE, “La crise et la notion d’imprévision”, *RRD* 2008, (175) 176-177, nr. 2; S. VAN LOOCK, “De imprevisieer in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*”, *TBBR*, 2013, 453.

3.2. Ruime interpretatie van overmacht

38. RUIME INTERPRETATIE - Een tweede mogelijkheid bestaat erin dat men de vereiste van de onmogelijkheid tot uitvoering in het kader van overmacht soepel gaat opvatten, zodat hier ook gevallen onder vallen die normaal, menselijk of redelijk onmogelijk zijn.⁹² Zoals in het hoofdstuk omtrent overmacht reeds werd aangehaald is er voor overmacht, in tegenstelling tot voor imprevisie, een wettelijke regeling in het Burgerlijk Wetboek.⁹³ Het gevolg hiervan is dat omstandigheden die normaliter onder de imprevisieeler vallen nu onder overmacht gebracht kunnen worden. Men rekt dus als het ware het overmachtsbegrip op een kunstmatige wijze uit, om zo te verhelpen aan imprevisiesituaties die als onbillijk ervaren worden.

39. PRAKTIJK – Hoe dit in de praktijk verloopt, kan men zien in het arrest van het Hof van Beroep te Gent van 2 april 2012.⁹⁴ Het feitenrelaas laat duidelijk zien dat het eigenlijk om een geval van imprevisie gaat. Een onderneming beslist om deel te nemen aan de Open Bedrijvendag, en sluit hiervoor een overeenkomst af met de organisator van het evenement. Deelnemers aan de Open Bedrijvendag betalen een bepaald bedrag en in ruil levert de organisator bepaalde goederen en diensten. Nadat de onderneming dit bedrag betaalde, werd het op de hoogte gesteld van wegenwerken die plaats zouden vinden in de straat waar de onderneming gelegen is, en waardoor de toegang bemoeilijkt zou worden. Het gevolg was dat de onderneming tijdens de Open Bedrijvendag enkel langs de achterzijde bereikbaar zou zijn. De onderneming ziet het aantal bezoekers tijdens deze dag al dalen, en beslist om haar deelname te annuleren. Nu is het natuurlijk de vraag of het hier gaat om een geval van overmacht. Bij overmacht geldt het onmogelijkheids criterium, hetgeen hier natuurlijk niet per se van toepassing is. Het bedrijf is nog steeds bereikbaar en kan dus haar verbintenis nog uitvoeren. Het probleem van de onderneming ligt ergens anders, zij vinden namelijk dat de reden waarom zij de overeenkomst in de eerste plaats sloten gewijzigd is. Het aantal bezoekers was voor hen belangrijk, hetgeen nu niet meer behaald zal worden. Daarom lijkt dit geval meer aan te sluiten bij de imprevisieeler.

Er wordt getracht te onderhandelen met de organisator van de Open Bedrijvendag, maar deze pogingen hebben geen succes. Er wordt gedagvaard, maar de rechter in eerste aanleg wijst de exceptie van overmacht af. De zaak komt uiteindelijk bij het Hof van Beroep te Gent terecht, waar het probleem als volgt aangepakt wordt: men interpreteert het begrip overmacht zo ruim dat ook gevallen van imprevisie eronder gebracht kunnen worden. In dit geval wordt de onderneming dus bevrijd van haar verplichtingen die uit de overeenkomst voortvloeiden. Het Hof van Beroep steunde zich bij deze uitspraak op de evolutie die de onmogelijkheidsvereiste door de jaren heen ondergaan had. Het Hof bevestigde dat het begrip onmogelijkheid tegenwoordig begrepen moet worden als praktisch of menselijkerwijs onmogelijk, waardoor een beroep op de overmachtsleer dus makkelijker wordt. Het Hof maakte hierbij de bemerking dat de beoordeling van de onmogelijkheid gekoppeld dient te worden aan het criterium van de goede huisvader, in casu dus een normale en zorgvuldige contractspartij die in dezelfde omstandigheden wordt geplaatst. In haar beslissing stelt

⁹² A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 28; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 156, nr. 220.

⁹³ Artt. 1147 en 1148 BW.

⁹⁴ Gent 2 april 2012, 2010/AR/1902, onuitg.

het Hof van beroep dat de wegenwerken “*het weliswaar niet volledig onmogelijk maakten voor cliënteel om haar toonzaal te bereiken, doch dat het bijzonder moeilijk was en dit in die mate dat het binnen het kader van een Open Bedrijvendag- waar het dan toch de bedoeling is van een voortdurend komen en gaan van mensen – als onmogelijk moet worden bestempeld. De weg lag compleet open. Met wagens van de belangstellenden – steeds binnen het kader van de Open Bedrijvendag – was het onmogelijk een normale toe- en uitgang voor de mensen open te hebben.*”

40. NADELEN - Een nadeel van deze alternatieve werkwijze is dat het begrip overmacht hierdoor gedenatureerd dreigt te worden. Ook komt men door middel van deze ruime interpretatie van overmacht niet tot hetzelfde resultaat dan dat men zou bekomen onder de imprevisieleer. Indien een rechter concludeert dat er overmacht in het spel is, leidt dit tot de schorsing (in geval van tijdelijke overmacht) of de beëindiging (in geval van blijvende overmacht) van het contract.⁹⁵ Het leerstuk van de imprevisie hecht daarentegen belang aan het voortbestaan van het contract en staat het de rechter toe om een aanpassing aan het contract door te voeren. Enkel indien het compleet onmogelijk of zinloos geworden is om het contract aan te passen, zal de rechter overgaan tot de beëindiging. In dit geval is er echter geen mogelijkheid tot aanpassing of herziening van het contract, omdat de theorie van overmacht aangewend wordt.

Ten slotte moet er ook op gewezen worden dat in geval van imprevisie, zowel de schuldeiser als de schuldenaar van de overeenkomst het kunnen invoeren, daar waar overmacht enkel kan ingeroepen worden door de schuldenaar.

3.3. Imprevisiebedingen

41. CLAUSULES - Tot slot bestaat de beste optie uit het opstellen van imprevisie- en/of overmachtsclausules.⁹⁶ Op deze manier kan men op voorhand contractueel bedingen omtrent de mogelijkheden die beide partijen hebben in geval er problemen rijzen die de contractuele verhouding verstoren. Ook hier kan de definitie van overmacht weer ruim opgevat worden om zo situaties van overmacht erin te implementeren. Door middel van imprevisiebedingen wordt de imprevisieleer toepasbaar verklaard op het onderliggende contract. De gevolgen van imprevisie worden dan reeds in het contract gestipuleerd, bijvoorbeeld bedingen dat de partijen verplicht zijn te heronderhandelen indien de contractuele relatie verstoord wordt door onvoorzienbare omstandigheden. Wanneer het contract geen kans op slagen meer heeft, kan dit ook door middel van dergelijke clause opgezegd worden. Een uitgebreidere analyse over wat imprevisiebedingen of *hardshipclausules* nu precies zijn, volgt hierna in hoofdstuk 3: clausules.

4. Imprevisie in Frankrijk

Voor een bespreking van de imprevisieregeling in Frankrijk, zie *infra* nr. 80.

⁹⁵ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Brugge, Die Keure, 2005, 156.

⁹⁶ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*; S. STIJNS, *ibid*, 157, nr. 221.

Hoofdstuk 3: Clausules

1. Overmachtsbeding

1.1. Begripsbepaling

42. BEGRIP – Een overmachtsbeding is een clause die contractspartijen kunnen opnemen in hun overeenkomst, en waarin ze een opsomming en/of beschrijving geven van omstandigheden die zij aanzien als zijnde overmacht. Zij kunnen dit beding naar believen invullen, zodat zij op deze manier de overmachtsleer uit het gemene recht (artikel 1147-1148 BW) kunnen beperken, uitleggen of uitbreiden.⁹⁷ Hetgeen in een overmachtsbeding bepaald wordt zijn de verplichtingen van de contractspartij die getroffen wordt door een situatie van overmacht, alsook de gevolgen die zulke situatie heeft op de overeenkomst die tussen de contractspartijen geldt. Gewoonlijk zijn deze gevolgen tweeledig, enerzijds de exoneration voor de schade die voortvloeit uit de overmachtssituatie en anderzijds worden de verbintenissen opgeschort of beëindigd.⁹⁸

Voorbeelden van overmachtsbedingen in het licht van deze casus

Contract tussen vliegmaatschappij en passagiers:

"Indien de annulatie het gevolg is van buitengewone omstandigheden zoals politieke onstabiliteit, weersomstandigheden, beveiligingsproblemen, onverwachte veiligheidsproblemen en stakingen of luchtverkeerbeleid, zal de bovenstaande bepaling betreffende de betaling van een compensatie niet van toepassing zijn en kunnen bovenstaande verplichtingen die ons worden opgelegd beperkt of uitgesloten worden. Terugbetaling van vliegtickets kan geëist worden."

Contract tussen traiteur en bedrijf:

"Iedere partij is van rechtswege bevrijd en kan niet tot nakoming worden gehouden van de resterende contractuele verbintenissen t.a.v. de wederpartij ingeval van overmacht. Met overmacht wordt bedoeld 'de situatie dewelke de uitvoering van de overeenkomst in hoofde van één der partijen volledig of deels, blijvend of temporeel, onmogelijk maakt wegens omstandigheden buiten de wil van deze partij'. Gevallen die steeds als overmacht beschouwd worden: uitputting van de voorraad, vertragingen in of uitblijven van leveringen door leveranciers van een partij, tenietgaan van goederen wegens ongevallen, machinebreuk, staking of lock-out, brand, oproer, oorlog, epidemie, hoog ziekteverzuim, rampen zoals een storm, beslissingen of interventies van overheidswege, elektrische storingen en fouten of vertragingen te wijten aan derden. De partij die zich beroept op overmacht dient geen bewijs te leveren van het ontoerekenbare of onvoorzienbare

⁹⁷ A. DRAULANS en J. RASQUIN, "Overmachts-, imprevisie- en hardshipclausules" in G-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMANN EN A-L. VERBEKE, (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, 1196; R. KRUIJTHOF, "Contractuele aansprakelijkheidsregelingen", *TPR* 1984, 238, nr. 5-6.

⁹⁸ I. DE MEYERE, A. VAN OEVELEN en F. WALSHOT, *Nuttige tips voor goede contracten in Recht en Praktijk*, Mechelen, Kluwer, 2004, 52; M. FONTAINE en F. DE LY, *Droit des contrats internationaux. Analyse et rédaction de clauses*, 2de ed., Brussel, Bruylant, 2003, 452.

karakter van de overmachtsituatie. Indien een overmachtsituatie zich voordoet, worden de verplichtingen van desbetreffende partij geschorst. De partijen dienen er wel alles aan te doen om de gevolgen die voortspruiten uit de overmachtsituatie te beperken. Ingeval van een aanslepende overmachtsituatie van meer dan twee maanden, kan de wederpartij, zonder zich te wenden tot een rechter, de overeenkomst ontbinden. Er is dan in hoofde van de partij die zich in eerste instantie beriep op overmacht geen verplichting tot het betalen van een vergoeding aan de wederpartij.”

1.2. Soorten

43. VARIATIE - Er is in de praktijk geen standaardvorm waaraan overmachtsbedingen dienen te voldoen, vandaar dat er zeer veel variaties in bestaan. De meeste bedingen bestaan ofwel uit een opsomming van situaties die de partijen als overmacht aanzien, bijvoorbeeld “... *in geval van staking, oorlog, epidemie, faillissement van de leverancier, ...*”, ofwel een omstandige nadere beschrijving van overmachtsituaties en omstandigheden. Het is vanzelfsprekend ook mogelijk om deze technieken te combineren.⁹⁹

Indien men kiest voor optie één is het aangewezen voor de partijen om de gemeenrechtelijke interpretatieregel van artikel 1164 BW te gebruiken en in het contract te stipuleren dat het een niet-exhaustieve opsomming betreft, waardoor gelijkaardige gevallen of gevallen die aanzien worden als gemeenrechtelijke overmachtsgevallen ook binnen de contractuele begripsomschrijving vallen, zodat hier achteraf geen discussie over kan ontstaan.¹⁰⁰

Daarenboven rijst de vraag, indien men kiest voor de opsomming van situaties die als overmacht aanzien worden door de partijen, of al deze situaties dienen te voldoen aan de gemeenrechtelijke toepassingsvoorwaarden inzake vreemde oorzaak en indien er discussie zou optreden tussen de partijen, een rechter de toetsing aan de voorwaarden mag bewerkstelligen of dat de opsomming op zich constitutief is voor het aantonen van de vreemde oorzaak. Het voordeel van de tweede optie, namelijk de nadere beschrijving van de gevallen, bestaat eruit dat er rechtszekerheid gecreëerd wordt maar heeft als negatief kantje dat het in principe verkapte exoneratiebedingen zijn, aangezien de erin opgenomen overmachtsituaties een veel soepelere invulling gekregen hebben dan normaal is en hierdoor eigenlijk gevallen van imprevisie zijn.¹⁰¹ Hier wordt nader op ingegaan onder punt 1.4, de geoorlooftheid.

⁹⁹ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, “Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht” in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 14.

¹⁰⁰ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 16; A. DRAULANS en J. RASQUIN, “Overmachts-, imprevisie- en hardshipclausules” in G-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMANS en A-L. VERBEKE, (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, (1191) 1212.

¹⁰¹ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 16-17; Zie: D. PHILIPPE, “Les clauses de force majeure, d’imprévision et de transfert de risques”, in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d’inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 7, nr. 10 en 8-9, nr. 12.

1.3. Gevolgen bedingen

44. GEVOLGEN – Het is vaak zo in overmachtsbedingen dat de gevolgen van de situatie van overmacht reeds beschreven worden. In internationale contracten speelt dit zeer sterk mee, en is het uitvoerig beschrijven van de gevolgen normaal. Op nationaal vlak gebeurt dit in veel mindere mate. Hier bedingt men meestal dat de partij die wegens de overmachtsituatie haar verbintenis(sen) niet kan uitvoeren, geen aansprakelijkheid kan oplopen wegens de schade die hierdoor ontstaat.¹⁰²

Voorbeelden van dergelijke uitvoerige bedingen met betrekking tot de gevolgen: 1) er wordt reeds op voorhand gestipuleerd hoe de partij die een situatie van overmacht wil invoeren dit dient te doen, binnen welke termijn dit dient te gebeuren en welke bewijsstukken hij moet aanleveren om het geval te bewijzen; 2) Er kan ook een schadebeperkingsplicht worden bedongen, waarmee men bedoelt dat de partijen er alles aan doen om te zorgen dat de nadelige gevolgen voor de wederpartij tot een absoluut minimum herleid worden. Indien een toeleverancier een onderdeel niet tijdig kan leveren, dient de partij het onderdeel (van gelijkwaardige kwaliteit) bij een derde te halen. Deze verplichting kan men baseren op artikel 1134, derde lid BW, de uitvoering te goeder trouw van de overeenkomst.¹⁰³

Tenslotte is er nog het overmachtsbeding waarbij de partijen afspreken dat de schuldenaar van de verbintenis zal instaan voor de gevolgen die voortspruiten uit de overmachtsituatie. Dit is een afwijking op het gemeenrechtelijke principe van de bevrijding van de schuldenaar van zijn verbintenis in geval van overmacht.¹⁰⁴ Hier spreekt men dus over een uitbreiding van aansprakelijkheid, hetgeen restrictief verklaard dient te worden. Is er evenwel twijfel over de draagwijdte van dergelijke clause, dan dient deze in het licht van artikel 1162 BW worden geïnterpreteerd, zijnde in het voordeel van de schuldenaar.¹⁰⁵

1.4. Geoorloofdheid

45. GEMEEN CONTRACTENRECHT – In de rechtspraak en rechtsleer is de overgrote meerderheid het erover eens dat de gemeenrechtelijk overmachtsleer niet van openbare orde is en evenmin van dwingend recht, waardoor het toegelaten is voor partijen in een contractuele relatie om de overmachtsregeling aan te passen.¹⁰⁶ Hieruit volgt dat zij dus automatisch ook de contractuele aansprakelijkheidsregeling mogen uitbreiden, beperken of nader uitleggen. Zoals hierboven reeds is aangehaald, is het bedingen dat de schuldenaar moet instaan voor de gevolgen van overmacht

¹⁰² A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 17.

¹⁰³ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 17-18.

¹⁰⁴ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 609-610, nr. 607, 20; R. KRUIJTHOF, "Contractuele aansprakelijkheidsregelingen", *TPR* 1984, (233) 245, nr. 9; A. DRAULANS en J. RASQUIN, "Overmachts-, imprevisie- en hardshipclausules" in G-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRYEN, B. TILLEMEN en A-L. VERBEKE, (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, (1191) 1198 en 1203.

¹⁰⁵ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, *ibid*, 19; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 611, nr. 608.

¹⁰⁶ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 611, nr. 608.

een contractuele aansprakelijkheidsuitbreiding. Een aansprakelijkheidsbeperking is het soepeler invullen van overmachtsituaties dan normaal geldt in het gemene recht.¹⁰⁷

Inzake de geoorloofdheid van overmachtsbedingen geldt één restrictie, namelijk in geval van beperking van aansprakelijkheid. Aangezien dit eigenlijk 'verborgen' exoneratiebedingen zijn, dient de geoorloofdheid ervan ook bepaald te worden aan de hand van de regelgeving omtrent het exoneratiebeding, en dus niet die van de overmachtsbedingen.¹⁰⁸

46. CONTRACTEREN MET CONSUMENTEN - Indien een ondernemer of een vrij beroeper een overeenkomst wil aangaan met een consument, zijn er speciale regels die in acht genomen dienen te worden. Deze regels zijn terug te vinden in boek VI en XIV van het wetboek van economisch recht (hierna WER), waar een hoofdstuk in opgenomen is dat puur gericht is op het opsommen van "onrechtmatige bedingen". De artikelen VI.83, 12° (onderneming en een consument) en XIV.50, 12° WER (vrij beroeper en een consument) stellen dat volgende overmachtsbedingen niet geoorloofd zijn: "*de bedingen en voorwaarden of de combinatie van bedingen en voorwaarden die ertoe strekken de consument niet toe te staan bij overmacht de overeenkomst te ontbinden, tenzij tegen betaling van een schadevergoeding.*" Het recht van de consument om zich op overmacht te beroepen kan dus via een contractueel beding niet uitgesloten of beperkt worden.¹⁰⁹

¹⁰⁷ R. KRUIHOF, "Contractuele aansprakelijkheidsregelingen", *TPR* 1984, (233) 245, nr. 9.

¹⁰⁸ R. KRUIHOF, "Contractuele aansprakelijkheidsregelingen", *TPR* 1984, (233) 245, nr. 9; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 7, nr. 10.

¹⁰⁹ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 20-21.

2. Imprevisieclausule

2.1. Begripsbepaling

47. BEGRIP - In een imprevisieclausule wordt door de partijen een regeling getroffen met betrekking tot abnormale en onvoorzienbare omstandigheden die zich na de sluiting van de overeenkomst voordoen en die voldoen aan de voorwaarden van de imprevisieclausule (*supra*, randnr. 27). Hierin worden de situaties opgesomd die de imprevisieclausule activeren en de gevolgen die deze teweeg brengen op het tussen hen geldende contract.¹¹⁰ Dergelijke clausules zijn vaker aanwezig in internationale contracten, gezien het feit dat het voortbestaan van de contractuele relatie na onvoorziene omstandigheden hier meer van belang is dan in nationale contracten.¹¹¹ Op internationaal vlak is zekerheid een kernelement, aangezien het de internationale handel aanmoedigt. Daarbij kan gedacht worden aan de onzekerheid die ontstaat indien rechters internationale contracten gaan opzeggen omwille van bijvoorbeeld enorme prijsschommelingen. Partijen zijn dan eerder geneigd om overeenkomsten van korte duur aan te gaan, aangezien ze dan meer controle hebben. Dit zou uiteindelijk leiden tot meer economische crisissen en dus een lagere levensstandaard.¹¹²

Voorbeeld van een imprevisieclausule in het licht van deze casus

"Indien er zich een fundamentele wijziging inzake economische omstandigheden voordoet waardoor de uitvoering van de overeenkomst voor één van de partijen onredelijk zwaar of duur wordt, dienen de partijen te heronderhandelen omtrent de overeenkomst zodat deze opnieuw aanvaardbaar wordt voor beide."

48. INHOUD CLAUSULE - Wat vaak voorkomt is dat de algemene kenmerken van de imprevisieclausule worden hernomen in de eigenlijke clausules, zoals een omschrijving van de begrippen 'onvoorzienbare omstandigheden' en 'verstoring van het contractuele evenwicht'. Het voordeel hiervan is dat er nadien geen geschil kan rijzen omtrent de precieze invulling van deze begrippen. Het is aanbevolen voor de partijen om in de clausule een grens te bepalen vanaf wanneer er

¹¹⁰ P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 560-561, nr. 589; A. DRAULANS en J. RASQUIN, "Overmachts-, imprevisie- en hardshipclausules" in G-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMANS en A-L. VERBEKE, (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, (1191) 1196 en 1214.

¹¹¹ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 29; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 20, nr. 25; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 157, nr. 221; S. VAN LOOCK, "De imprevisieclausule in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR*, 2013, 453.

¹¹² <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/Marek.html>

sprake is van een verstoring van het evenwicht, bijvoorbeeld indien de aankoop prijs van onderdelen met minimum 30 procent gestegen is. Dit komt de rechtszekerheid ten goede.¹¹³

Een combinatie van een imprevisieclausule met een overmachtsclausule is ook mogelijk, men kan dan bepalen dat eerstgenoemde niet van toepassing is op overmachtsituaties die in laatstgenoemde opgenomen zijn.¹¹⁴

49. Vervolgens bevatten ook vrijwel alle imprevisieclausules een uiteenzetting van de gevolgen die gekoppeld worden aan de in het contract opgenomen onvoorzienbare omstandigheden. Het meest voor de hand liggende gevolg is dat de partijen opnieuw gaan samenkomen en heronderhandelen over de gewijzigde situatie, om zo tot een geschikt vernieuwd contract te komen. De partijen kunnen hier eventueel nog op voortbouwen, en zelfs contractueel gaan bedingen wat de mogelijke alternatieven zijn indien deze heronderhandelingen mislukken. Indien een van de partijen een verzoek tot aanpassing van het contract richt aan de wederpartij, en hierover met de wederpartij binnen een welbepaalde, in de clausule vastgestelde, termijn geen akkoord kan worden bereikt, kan er bedongen worden dat aan elk van de partijen de mogelijkheid openstaat om het contract op te zeggen binnen een (wederom) vooraf bepaalde opzegtermijn. De tweede optie die in dit scenario openstaat is dat de partijen in de clausule overeenkomen dat er in zulk geval een arbiter/bemiddelaar wordt aangesteld die gaat beslissen over de nodige aanpassingen die dienen te gebeuren aan het contract.¹¹⁵

50. BEMIDDELING - Een gelijkaardig scenario bestaat eruit dat in geval van onvoorziene omstandigheden de partijen het contract willen aanpassen maar er geen eensgezindheid bestaat tussen hun, zij elk een eigen bemiddelaar aanstellen. De bemiddelaars gaan dan samen de situatie bediscussiëren en indien zij binnen een vooraf vastgestelde termijn ook niet tot een akkoord kunnen komen, dan wordt het geval onderworpen aan arbitrage.¹¹⁶

51. KENNISGEVING - Bovendien is het voor de partijen ook belangrijk om vast te leggen hoe de kennisgeving van de tot stand gekomen, onvoorzienbare omstandigheden aan de wederpartij dient te gebeuren. Op welke wijze dient dit te gebeuren, bijvoorbeeld via aangetekende brief, en binnen welke termijn. Het is ook niet onlogisch dat de waarachtigheid van de onvoorziene omstandigheden

¹¹³ A. DRAULANS en J. RASQUIN, "Overmachts-, imprevisie- en hardshipclausules" in G-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMEN EN A-L. VERBEKE, (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, (1191) 1215-1216; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 24, nrs. 29-30; S. VAN LOOCK, "De imprevisie in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR*, 2013, 453.

¹¹⁴ D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 20, nr. 26.

¹¹⁵ D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 23-24, nr. 29; S. VAN LOOCK, "De imprevisie in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR*, 2013, 453; P. VAN OMMESELAGHE, *Droit des obligations*, I, *Introduction, Sources des obligations (première partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 807-808, nr. 540; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 561-562, nr. 589.

¹¹⁶ A. DRAULANS en J. RASQUIN, "Overmachts-, imprevisie- en hardshipclausules" in G-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMEN EN A-L. VERBEKE, (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, (1191) 1230-1233; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 23-24, nr. 29.

betwist kan worden door de wederpartij, zodoende is het voor de partijen zeker aan te raden om op voorhand een procedure vast te leggen die gevolgd moet worden in geval van dergelijke betwistingen. Gedacht kan worden aan het aanstellen van een deskundige die de situatie gaat onderzoeken.¹¹⁷

2.2. Geoorloofdheid

52. GEORLOOFD OF NIET? – Om tegemoet te komen aan het gemis van de imprevisieleer in het Belgische rechtstelsel, heeft men de mogelijkheid tot het opstellen van imprevisieclausules in het leven geroepen. Hiermee kunnen partijen regelingen treffen omtrent onvoorzienbare omstandigheden die het contract evenwicht grondig kunnen verstoren. Over het algemeen, enkele uitzonderingen in bijzondere wetsbepalingen buiten beschouwing gelaten (*infra*, randnr. 53), bestaan er geen beperkingen aan het opstellen van imprevisiebedingen.¹¹⁸ Enkel indien het beding in de praktijk een verkapt exoneratiebeding is, met de bedoeling om een partij van haar aansprakelijkheid te bevrijden ook al was de berokkende schade voorzienbaar, dan wordt het beoordeeld volgens de daarop toepasbare rechtsregels.¹¹⁹

53. BIJZONDERE WETGEVING – Zoals in de vorige alinea aangegeven werd, bestaat er bijzondere wetgeving waar rekening mee gehouden moet worden indien partijen imprevisieclausules willen opnemen.¹²⁰ Zo zijn er bijvoorbeeld de artikelen VI.82 en VI. 83 in het Wetboek van economisch recht, onder hoofdstuk 6: onrechtmatige bedingen.¹²¹ Maar er kan ook gedacht worden aan de regels betreffende de herziening van de huurprijs en de lasten, zoals in artikel 6 Handelshuurwet¹²² en artikel 7 woninghuurwet¹²³ bepaald staat.

¹¹⁷ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 32-33; D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 25, nr. 30; S. VAN LOOCK, "De imprevisieleer in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR*, 2013, 453.

¹¹⁸ Zie: D. PHILIPPE, "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in P. WÉRY (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, (1) 19, nr. 23.

¹¹⁹ A. DE BOECK A. en VAN OEVELEN, "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in J. ROZIE, S. RUTTEN en A. VAN OEVELEN (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 33.

¹²⁰ A. DRAULANS en J. RASQUIN, "Overmachts-, imprevisie- en hardshipclausules" in G-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMEN en A-L. VERBEKE, (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, 1208.

¹²¹ Wetboek van economisch recht van 28 februari 2013, *BS* 29 maart 2013.

¹²² Handelshuurwet van 30 april 1951, *BS* 10 mei 1951.

¹²³ Wet met betrekking tot huishuur van 20 februari 1991, *BS* 22 februari 1991.

Deel III: Op welke wijze kan men de gevolgen van terreurdaden inpassen in het contractenrecht?

Inleiding: Terreur en overmacht

Na bestudeerd te hebben wat de stand van zaken is op het gebied van overmacht en imprevisie, is het nu tijd om dit leerstuk te gaan koppelen aan de terreuraanslagen en de invloed daarvan op het contractenrecht. De eerste stap bestaat erin om te gaan kijken waar terrorisme geplaatst kan worden in dit geheel.

Allereerst dient de term terrorisme of terreurdaad juridisch gekwalificeerd te worden. Zoals in het hoofdstuk omtrent overmacht reeds besproken werd, zijn er een hele resem aan overmachtsituaties waarvan oorlog er één is. De situaties kunnen in principe naar drie categorieën herleid worden: (1) gebeurtenissen m.b.t. de natuur, zoals natuurrampen; (2) sociale en humanitaire gebeurtenissen en (3) overheidsbeslissingen. Naar aanleiding van de terreuraanslagen in de VS in 2001 en Parijs in 2015 hebben de toenmalige Amerikaanse president Bush respectievelijk de Franse president Hollande de term 'oorlogsdaden' in de mond genomen om de situaties te omschrijven. Een oorlogsdad wordt in *Van Dale* omschreven als "elke handeling die in de oorlog verricht wordt, plaats heeft". Het is ontegensprekelijk dat terrorisme een vorm van oorlog is, waardoor het dus ook geplaatst kan worden onder het leerstuk overmacht. Terreurdaden zijn daden door derden gesteld, die ressorteren onder de categorie humanitaire gebeurtenissen.

Om tegemoet te komen aan hedendaagse problemen is het vaak aangewezen om te kijken hoe er in het verleden omgegaan is met gelijkaardige situaties. De oplossingen van toen kunnen dienen als basis voor nieuwe maatregelen. Aangezien terrorisme ook een soort oorlog is, de jihad is immers 'de heilige oorlog', is het interessant om te onderzoeken hoe er tijdens de wereldoorlogen omgegaan werd met de onmogelijkheid om contracten uit te voeren vanwege de oorlogstoestand.

Hoofdstuk 1: Naoorlogse situatie in België en Frankrijk

1. Frankrijk

De wetgever is herhaaldelijk tussengekomen om oplossingen te creëren die geïnspireerd zijn op de improvisatie. De belangrijkste volgen hieronder.

1.1. La "loi Failliot"

54. INHOUD – De "Loi Failliot", vernoemd naar zijn auteur, luidt voluit "loi du 21 janvier 1918 dite failliot relative aux marches commerciaux conclus avant la 1ere guerre mondiale" en betreft commerciële of gemengde contracten dewelke afgesloten werden na 1 augustus 1914 en opeenvolgende of uitgestelde prestatieplichten bevatten. De wet laat de rechter niet toe om het contract te herzien, maar staat hem enkel toe om het contract op te schorten of te ontbinden en dit met of zonder toekenning van schadevergoedende interessen.¹²⁴ Ingevolge artikel 2 van deze wet moet de verzoeker aantonen dat de uitvoering van de verbintenissen, omwille van de heersende staat van oorlog, hem schade berokkent of lasten met zich meebrengt die in sterke mate de omvang overschrijdt van de verwachtingen die redelijkerwijs voorzienbaar waren bij het sluiten van het contract.

Artikel 3 voorziet voorts in een verplichte en voorafgaandelijke procedure van minnelijke schikking.¹²⁵

De toepassing van deze wet zou normalerwijze gestaakt worden drie maanden na het einde van de vijandigheden, maar toch bleven de gevolgen uitwerking hebben tot 31 juli 1920. Het valt op te merken dat dit een wet is met een beperkte werking in de tijd.

Niettegenstaande dit Franse wetgeving is, werd de "Loi Failliot" voor de totstandkoming van de Belgische wet van 11 oktober 1919 ook toegepast door Belgische rechtbanken.¹²⁶

1.2. Overige wetgeving

55. INGEVOLGE WO I – Op vlak van huurcontracten hebben een aantal tijdelijke wetten ervoor gezorgd dat er wijzigingen aan het contract tussen huurder en verhuurder konden worden aangebracht. Dit is natuurlijk ook een heikel punt in tijden van economische onzekerheid. Zo is er de wet van 9 maart 1918 betreffende de wijzigingen aan huurcontracten en huurprijzen veroorzaakt door de staat van oorlog.¹²⁷ Artikel 9 van deze wet bespreekt de mogelijkheid voor de rechter om, op verzoek van de huurder, de opzegging en beëindiging van het contract uit te spreken, al dan niet met schadevergoeding. Hiervoor dient de huurder aan te tonen dat, omwille van de oorlog, de situatie dusdanig veranderd is dat hij in deze nieuwe situatie het contract nooit

¹²⁴ E. HONDIUS en H.C. GRIGOLEIT, *Unexpected circumstances in European Contract Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 146; D. PHILIPPE, 'France and Belgium' in A.G. CASTERMANS, K.J.M. JANSEN, M.W. KNIGGE, P. MEMELINK and J.H. NIEUWENHUIS;(eds.), *Foreseen and unforeseen circumstances*, Deventer, Kluwer, 2012, 158;

¹²⁵ M. BILLIAU, J. GHESTIN en C. JAMIN, *Traité de droit civil: les effets du contrat*, Issy-les-Moulineaux, L.G.D.J., 2001, 364.

¹²⁶ Zie in dit opzicht: Kh. Antwerpen 10 oktober 1919, *Pas.* 1920, III, 15.

¹²⁷ *D.P.* 1918, 4, p. 49.

was aangegaan. Artikel 14 staat de huurder toe om een gedeeltelijke verlaging of zelfs kwijtschelding van de huurprijs te vragen gedurende de tijd van oorlog.¹²⁸

56. De wet van 6 juli 1925 staat toe dat de prijs van huurcontracten gesloten op lange termijn herzien kan worden indien de prijs, zoals aangegeven in het contract, meer dan een kwart minder was dan de prijs die overeenkomt met de billijke huurinkomsten (waarde zoals die was op de dag van de aanvraag).¹²⁹ In hetzelfde opzicht stelt de wet van 8 april 1933 dat de prijs van hoevepacht, afgesloten tussen 1 januari 1924 en 11 november 1932, verminderd kan worden in het belang van boeren. Een wet van 12 juli 1933 staat de prijsherziening toe van huurcontracten, gesloten voor 1 juli 1932, inzake bepaalde onroerende goederen die gebruikt worden voor commerciële-, industriële- of ambachtsdoeleinden.

57. INGEVOLGE WO II - Ook in het kader van Wereldoorlog II werden een aantal gelijkaardige wetten afgekondigd. Zo is er de wet van 22 april 1949 die van toepassing is op contracten afgesloten voor 2 september 1939 betreffende, ofwel de levering van goederen, koop- of handelswaren, ofwel de uitvoering van werken, ofwel andere opeenvolgende- of gewoonweg verschillende prestaties.¹³⁰ Artikel 4 van deze wet gelaste de rechter om de ontbinding van het contract uit te spreken indien, bij gebrek aan een minnelijke schikking, de eiser aantoonde dat omwille van de staat van oorlog of nieuwe economische omstandigheden, de uitvoering van zijn verbintenissen lasten met zich meebracht of hem schade berokkent welke normaal niet konden voorzien worden bij het sluiten van het contract.¹³¹

Na de oorlog van 1939-1945 heeft de wetgever wederom opgetreden. Met de wet van 23 april 1949 werden de bepalingen van de wet 'Failliot' nagenoeg op identieke wijze overgenomen, om zo tegemoet te komen aan alle contracten die gesloten werden voor 2 september 1939.

2. België

2.1. De wet van 11 oktober 1919

58. NOOD AAN HERZIENING VAN BEPAALDE CONTRACTEN - Het interbellum was een periode waarin het leerstuk van de onvoorziene omstandigheden zeer belangrijk was. Door de Eerste Wereldoorlog, de gepleegde gewelddaden en de economische moeilijkheden die dit met zich meebrengt, was de uitvoering van vele overeenkomsten zeer moeilijk of zelfs volledig onmogelijk geworden. Bestond er een mogelijkheid tot ontbinding of herziening van deze overeenkomsten, naar aanleiding van deze situatie, indien één van de contractspartijen erom verzocht?

Dit vraagstuk was van dusdanig belang dat tussenkomst van de wetgever vereist was. In navolging van de Franse "Loi Failliot" van 1918 besloot de Belgische wetgever iets gelijkaardig te voorzien,

¹²⁸ M. BILLIAU, J. GHESTIN en C. JAMIN, *Traité de droit civil: les effets du contrat*, Issy-les-Moulineaux, L.G.D.J., 2001, 364.

¹²⁹ D.P. 1925, 4, p. 249.

¹³⁰ Loi n°49-547 (FR) du 22 avril 1949 permettant la résiliation de certains marchés et contrats, JO 23 avril 1949, www.legifrance.gouv.fr.

¹³¹ M. BILLIAU, J. GHESTIN en C. JAMIN, *Traité de droit civil: les effets du contrat*, Issy-les-Moulineaux, L.G.D.J., 2001, 365.

wat leidde tot de ontwikkeling van de wet van 11 oktober 1919 met betrekking tot het verbreken en het herzien van sommige vóór of tijdens de oorlog gesloten contracten.¹³² In deze wet zitten modaliteiten vervat die kunnen leiden tot een ontbinding of herziening. De wet regelde dus achteraf de rechtsgevolgen van onvoorziene omstandigheden op overeenkomsten. Met andere woorden, voor de gevallen die zich situeren in het toepassingsgebied van deze wet werd de imprevisie aanvaard.¹³³

Artikel 1 van voornoemde wet stelt het volgende:

“Buiten de oorzaken van ontbinding of van verbreking, bij andere wetten voorzien, kan de rechter, op verzoek van een der partijen, de verbreking uitspreken van de contracten hebbende een handelskarakter, al ware het slechts ten aanzien van een der partijen, en andere dan de contracten van dienstverhuring, de huis- of landhuren en de contracten van concessie, die vóór 1 Augustus 1914 werden gesloten en tot opeenvolgende of eenvoudige uitgestelde uitkeringen verplichten, indien het bewezen is dat de uitvoering van die contracten aan de partijen of aan een van de partijen, wegens de oorlog, lasten zou opleggen, welke normaal niet konden voorzien worden bij het sluiten van het contract.

Indien de uitkering door de ondernemer van een nijverheidsbedrijf werd beloofd en ten doel heeft het leveren van een product, geheel of gedeeltelijk vervaardigd in dit bedrijf, kan de verbreking uitgesproken worden onder de in het vorig lid vermelde voorwaarde, zelfs wanneer het contract tussen 31 juli 1914 en 1 april 1917 gesloten werd.

De verbreking wordt uitgesproken hetzij zonder enige voorwaarde, hetzij mits voorwaarden, welke de rechter bepaalt met inachtneming van de aard van het contract, van de oorzaak der mogelijke niet-uitvoering, van de uitvoering, die daarvan geschiedde, en van de gevolgen dier uitvoering voor elke partij. Zijn er niet vorderbare uitkeringen onder de opeenvolgende uitkeringen waaraan niet voldaan is, dan kan de verbreking alleen uitgesproken worden voor die, welke vervallen zijn, met dien verstande dat de belanghebbenden zich betreffende al de overige of een deel van de overige voorzien, wanneer zij vorderbaar zullen geworden zijn.”¹³⁴

59. EINDELIJK IMPREVISIE IN DE BELGISCHE RECHTSORDE? - Al snel rees echter de vraag of de wet van 11 oktober 1919 niet ruimer gezien kon worden, met name als een erkenning *in extenso* van de imprevisie in de Belgische rechtsorde. Dit zou betekenen dat het *rebus sic stantibus*-beginsel impliciet en van rechtswege in iedere overeenkomst aanwezig zou zijn. Het beginsel betekent dat een contractspartij enkel maar gebonden blijft door een overeenkomst indien de omstandigheden gelijk blijven.¹³⁵ Het beding was in iedere overeenkomst aanwezig tot in de achttiende eeuw, maar werd onder invloed van de (toen) nieuwe Napoleontische *Code Civil* vervangen door het *pacta sunt*

¹³² Wet 11 oktober 1919 betreffende de verbreking en de herziening van zekere contracten gesloten vóór en tijdens den oorlog, *BS* 20 oktober 1919, 5753.

¹³³ E. HONDIUS en H.C. GRIGOLEIT, *Unexpected circumstances in European Contract Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 157; L. VAEL, “Beschouwingen over het imprevisieerstuk: omtrent de eventuele ontsluiting van de overeenkomst in geval van een gewijzigd contractueel verhoudingskader”, in Liber amicorum T.P.R. en Marcel STORME, T.P.R., 2004, 716 en M. DE POTTER DE TEN BROECK, “De Belgische wetgever en de imprevisie”, *RW* 2015-16, 846.

¹³⁴ Wet 11 oktober 1919 betreffende de verbreking en de herziening van zekere contracten gesloten vóór en tijdens den oorlog, *BS* 20 oktober 1919, 5753.

¹³⁵ L. WAELKENS, *Civium Causa, Handboek Romeins Recht*, Leuven, Acco, 2008, 320.

servanda-beginsel: Alle overeenkomsten die wettig zijn aangegaan, strekken degenen die deze hebben aangegaan, tot wet (artikel 1134, eerste lid BW). Was het *rebus sic stantibus*-beginsel terug ten tonele verschenen onder invloed van de wet van 11 oktober 1919, en mede hierdoor dus ook de imprevisieel? In de rechtspraak hield men er een sterk verdeelde mening op na.

60. AFWIJZING - Verschillende Belgische rechtscolleges weigerden te accepteren dat het *rebus sic stantibus*-beginsel terug impliciet doorwerking zou hebben in iedere overeenkomst.¹³⁶ De clause is immers niets anders dan een irreële fictie van de wil der partijen.¹³⁷

Bij een afwijzend arrest van het Hof van Beroep te Gent van 13 juli 1921, werd een noot geschreven omtrent het toepassingsgebied van de wet van 11 oktober 1919. *“Certes les parties peuvent traiter sous la condition rebus sic stantibus, mais il n’appartient pas au juge de présumer cette clause exceptionnelle, et moins encore de généraliser cette supposition. (...) Comme on le voit par l’arrêt rapporté, le contrat litigieux ne tombait pas sous l’application de la loi du 11 octobre 1919, mais les intimés en poursuivaient néanmoins la résiliation en se fondant sur ce que des modifications imprévues avaient bouleversé les circonstances du marché. L’arrêt a, à bon droit, repoussé cette prétention. Il se conforme en outre, à l’opinion dominante de la jurisprudence belge.”*

Hierin werd dus gesteld dat het niet aan de rechter toekomt om te vermoeden dat de *clausula rebus sic stantibus* aanwezig is, laat staan om die veronderstelling te veralgemenen.

61. ERKENNING - Andere rechtscolleges hielden er dan weer een volledig omgekeerde mening op na, en zagen de wet van 11 oktober 1919 als het startpunt van de erkenning van de imprevisieel in België.¹³⁸ Overeenkomsten konden hierdoor ontbonden of herzien worden naar aanleiding van onvoorziene omstandigheden.

Zo werd er in het vonnis van de rechtbank van koophandel te Antwerpen van 10 oktober 1919 als volgt beslist:

‘Que, dès lors, il y a lieu de faire application de la théorie de l’imprévision, théorie juridique consacrée par la loi française du 21 janvier 1918, qui est à la base de la loi semblable actuellement soumise aux Chambres belges, et qui sert de fondement à d’autres dispositions législatives belges depuis longtemps déjà en vigueur.’

Van latere datum is het arrest van het Hof van Beroep te Luik, d.d. 28 april 1920. Een noot bij dit bevestigend arrest verklaart het volgende:

¹³⁶ Bijv. Gent 13 juli 1921, *Pas.* 1922, II, 37; Gent 25 juli 1921, *B.J.* 1925, kol. 297; Rb. Brussel 2 november 1921, *B.J.* 1922, kol. 245; Rb. Gent 21 juni 1933, *Jur. Comm. Fl.* 1933, 178.

¹³⁷ L. VAEL, “Beschouwingen over het imprevisieelstuk: omtrent de eventuele ontsluiting van de overeenkomst in geval van een gewijzigd contractueel verhoudingskader”, in *Liber amicorum T.P.R. en Marcel STORME*, T.P.R., 2004, 717.

¹³⁸ Luik 28 april 1920, *Pas.* 1920, II, 153; Kh. Antwerpen 10 oktober 1919, *Pas.* 1920, III, 15; Kh. Brussel 30 juni 1920, II, 157.

*'... La loi du 11 octobre 1919 a eu, en effet, pour but de consacrer la théorie de l'imprévision en augmentant, sous ce rapport, les pouvoirs du juge, mais cette théorie avait été, déjà auparavant, admise par la jurisprudence, du moins en Belgique. La cour de Liège avait décidé qu'il y avait lieu à résiliation du contrat quand la guerre en avait rendu l'exécution impossible dans les conditions qui ne pouvaient raisonnablement être prévues au moment où il avait été conclu [...] **On ne voit pas pourquoi cette solution de droit commun ne resterait pas applicable aux contrats qui, à raison de la date de leur formation, sont soustraits à l'application de la loi nouvelle.***¹³⁹

2.2. Overige wetgeving

62. De jaren nadien volgde een resem aan wetten met betrekking tot de ontbinding van bepaalde overeenkomsten. Zo was er de wet van 20 juni 1930 die voorzag in de ontbinding van een huurovereenkomst van meer dan negen jaar, die gesloten werd voor 31 december 1924. Voorwaarde die hiervoor gesteld werd was het gegeven dat de verbintenissen van een van de contractspartijen in wanverhouding staan tot het voordeel dat die contractspartij verkrijgt uit het contract, of in wanverhouding staan tot de te leveren prestatie van de andere partij. Gelijkaardige bepalingen konden gevonden worden in de wetten van 5 augustus 1933 betreffende de herziening van handelshuurovereenkomsten en van 10 augustus 1933 betreffende de herziening van pachtovereenkomsten.¹⁴⁰

¹³⁹ X., noot onder Luik 28 april 1920, *Pas.* 1920, II, 154.

¹⁴⁰ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 569; M. DE POTTER DE TEN BROECK, "De Belgische wetgever en de imprevisie", *RW* 2015-16, 846.

Hoofdstuk 2: Ad hoc maatregelen in Frankrijk na de aanslagen te Parijs en Nice

Na de aanslagen te Parijs van 13 november 2015 heeft men bij het ministerie van Economie, Financiën en Industrie een pakket van veiligheids- en steunmaatregelen ontwikkeld. Het document is in december 2015 gepubliceerd, en omvat maatregelen om ondernemingen in moeilijkheden tegemoet te komen.

Men kan drie hoofdmaatregelen onderscheiden:

(1) Uitbetaling van de tijdelijke werkloosheid; (2) verruiming van de fiscale en sociale vervaldagen en (3) tussenkomst van *Bpifrance*.

1. Uitbetaling van de tijdelijke werkloosheid

63. SOEPELER REGIME - "L'activité partielle", zijnde tijdelijke werkloosheid, staat toe aan ondernemingen om tegemoet te komen aan tijdelijke moeilijkheden en de arbeid veilig te stellen.¹⁴¹ De wet van 14 juni 2013 betreffende de bescherming van arbeid heeft de inrichting aantrekkelijker gemaakt, door:¹⁴²

- de toegang te vergemakkelijken
- de publieke bijdrage te verhogen m.b.t. de vergoeding van werkloosheidsuren, en het verhogen van het gewaarborgde vergoedingsniveau voor werknemers die een vermindering van hun arbeidsduur ondergaan.
- de mogelijkheid om een opleiding te genieten tijdens de werkloosheidsuren te versoepelen.

In de omzendbrief werd voorts aangegeven dat de bovenvermelde aanslagen een uitzonderlijke omstandigheid vormen die het beroep op het systeem van tijdelijke werkloosheid rechtvaardigt.¹⁴³

Artikel R. 5122-1 van de Franse Arbeidswet voorziet dat de werkgever zijn werknemers in een tijdelijke werkloosheidspositie kan plaatsen indien de onderneming gedwongen is om te besparen of om tijdelijk zijn werkzaamheden stop te zetten om één van de volgende redenen¹⁴⁴:

(1) De economische toestand; (2) moeilijkheden in de voorziening van grondstoffen of energie; (3) een ramp of uitzonderlijke weersomstandigheden; (4) hervorming, herstructurering of vernieuwing van de onderneming en (5) elke andere oorzaak met een uitzonderlijk karakter.

De terreuraanslagen vallen onder het laatste puntje, waardoor bovenstaand wetsartikel van toepassing is.

¹⁴¹ Cellule de continuité économique, "Les mesures en faveur des entreprises en difficulté à la suite des attentats du 13 novembre 2015", 8-10 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

¹⁴² LOI n° 2013-504 (FR) du 14 juin 2013 relative à la sécurisation de l'emploi, version consolidée au 01 mai 2017, www.legifrance.gouv.fr.

¹⁴³ Cellule de continuité économique, "Les mesures en faveur des entreprises en difficulté à la suite des attentats du 13 novembre 2015".

¹⁴⁴ Code du travail (FR), version consolidée au 11 mai 2017, www.legifrance.gouv.fr.

2. Verruiming van de fiscale en sociale vervaldagen

64. URSSAF, CCSF EN RSI - Vooreerst is er de mogelijke tussenkomst van URSSAF, zijnde een netwerk van particuliere onderneming die als doel hebben het innen van de sociale zekerheidsbijdragen van werknemers en werkgevers, of van het RSI, hetgeen instaat voor de sociale zekerheid van zelfstandigen.

Ondernemingen die hun sociale zekerheidsbijdragen storten op de rekening van een onderneming van URSSAF kunnen uitstel van betaling toegekend krijgen door een verzoek aan de directeur van dit incassobureau, vanwege de nadelige gevolgen van de aanslagen van 13 november 2015.

De ondernemingen kunnen dan samen met de directeur een spreidingsplan met betrekking tot hun financiële schuld opstellen, op voorwaarde dat ze het volledige deel van de werknemersbijdrage voldoen. De ondernemingen kunnen ook verzoeken om een prijsverlaging van vermeerderingen of boetes wegens laattijdigheid die aan hen meegedeeld zijn. Zulke verlaging kan ofwel op automatische wijze gebeuren in bepaalde gevallen ofwel via verzoek aan de directeur van het desbetreffende URSSAF. Ondernemingen die hun fiscale en sociale schulden niet meer weten te respecteren kunnen hun zaak ook aanhangig maken bij het CCSF (*commission des chefs des services financiers et des organismes de recouvrement des cotisations de sécurité sociale et de l'assurance chômage* – zie hierna). Ook voor zelfstandigen werd er een regeling uitgewerkt. Indien zij door de aanslagen liquiditeitsproblemen ondervinden, kunnen zij op dezelfde wijze en onder dezelfde voorwaarden aan het RSI, zijnde het *régime social des indépendants*, een verhoging van de vervaltermijn voor het betalen van de sociale zekerheidsbijdrage vragen alsmede een prijsverlaging van vermeerderingen of boetes wegens laattijdigheid die aan hen meegedeeld zijn.

Ze kunnen eveneens verzoeken om een overname van hun sociale zekerheidsbijdragen door het '*fonds d'action sanitaire et sociale*' van de hulpkas van het RSI. Het RSI komt overeen met ons RSVZ (Rijksinstituut voor Sociale Zekerheid der zelfstandigen). Dit hulpfonds kan ook ingeschakeld worden om hulp te verlenen aan zelfstandigen die zich het meest in problemen bevinden.¹⁴⁵

65. DGFIP - Daarnaast is er ook een mogelijkheid om beroep te doen op het DGFIP (Direction générale des finances publiques).¹⁴⁶ In het geval van vaststaande financiële moeilijkheden kunnen ondernemingen, ongeacht hun omvang of de sector waarin ze werkzaam zijn, een verzoek indienen bij de belasting- en thesauriediensten met betrekking tot uitstel van betaling van belastingen en heffingen die zij verschuldigd zijn alsmede een prijsverlaging van vermeerderingen en interesten wegens laattijdigheid die aan hen meegedeeld zijn.

66. CCSF - Ondernemingen die hun fiscale en sociale schulden niet meer weten te respecteren kunnen hun zaak ook aanhangig maken bij het CCSF. Het CCSF is een *one-stop-shop* waarbij een onderneming aan de hand van een standaardformulier om uitstel van betaling van zijn belastingschulden en een groot deel van de schulden inzake sociale bijdrage kan verzoeken, en dit in alle vertrouwelijkheid. Voor micro ondernemingen is dit een vereenvoudigd formulier.

¹⁴⁵ Cellule de continuité économique, "Les mesures en faveur des entreprises en difficulté à la suite des attentats du 13 novembre 2015", 11-12 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

¹⁴⁶ Cellule de continuité économique, *ibid*, 13-14 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

Na afloop van het spreidingsplan kunnen de openbare schuldeisers een gedeeltelijke reductie van de verhogingen, boeten en procedurele kosten verlenen. Om hiervoor in aanmerking te komen, moeten de ondernemingen up-to-date zijn met het indienen van hun verklaringen en de betaling van het loongedeelte van hun sociale zekerheidsbijdragen.

Ondernemingen die het CCSF wensen te bereiken, kunnen contact opnemen met de dienst overheidsfinanciën op regionaal of departementaal vlak (de DRFiP of DDFiP) van het gebied waar zij hun maatschappelijke zetel hebben.¹⁴⁷

3. Tussenkomst van Bpifrance

67. WERKWIJZE - Bpifrance is een publieke investeringsbank. *Een investeringsbank ofwel zakenbank is een bank die bedrijven en overheden helpt in het aantrekken van geld door middel van het uitgeven en verkopen van securities in de kapitaalmarkten, zowel aandelen (bezit) als obligaties (schuld).*¹⁴⁸

Bpifrance komt op drie manieren tussen:

(1) Als waarborgfonds om de liquiditeit te versterken¹⁴⁹; (2) door middel van: avance + emploi, hetgeen inhoudt dat er een kaskrediet gerealiseerd wordt door Bpifrance, in afwachting van de betaling van het CICE door de staat aan de onderneming. Daarnaast is er nog het CICE: dit is een belastingvermindering in de vennootschaps- of inkomstenbelasting¹⁵⁰; (3) maatregelen gericht op de meest getroffen sectoren en ondernemingen: Bpifrance zet zich voornamelijk in om de hotelsector te ondersteunen. Hotelondernemingen hebben toegang tot waarborgmaatregelen, waaronder de opschorting van terugbetalingen van bestaande kredieten bij Bpifrance op aanvraag. Het betalen van hun kredieten kan tot 6 maanden uitgesteld worden. Deze maatregelen staan in hoofdzaak open voor ondernemingen gelegen in het gebied Île-de-France (waarin de hoofdstad Parijs gelegen is), echter zonder ondernemingen die verder verwijderd zijn van de hoofdstad uit te sluiten. Het kan geval per geval bekeken worden.¹⁵¹

¹⁴⁷ Cellule de continuité économique, *ibid*, 11-12 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

¹⁴⁸ Definitie: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Investeringsbank>

¹⁴⁹ Cellule de continuité économique, *ibid*, 15 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

¹⁵⁰ Cellule de continuité économique, *ibid*, 17 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

¹⁵¹ Cellule de continuité économique, *ibid*, 18 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

Hoofdstuk 3: Ad hoc maatregelen na de aanslagen op Brussels Airport en de Brusselse metro

1. Steunmaatregelen voor zelfstandigen

Om tegemoet te komen aan de lasten die zelfstandigen naar aanleiding van de terreuraanslagen van 22 maart 2016 ondervinden, heeft de federale regering een heel aantal steunmaatregelen in het leven geroepen.¹⁵²

68. Specifiek voor diegene die zich bevinden in het Brussels Gewest of in de regio Zaventem en werkzaam zijn in de sectoren buurtwinkel en horeca, bestaan de volgende maatregelen. Ten eerste heeft de regering ervoor gezorgd dat zij erkend worden als een sector die zich in een crisissituatie bevindt. Vervolgens bestaat er een resem aan maatregelen met betrekking tot de (sociale) bijdragen. Zo kan er een vrijstelling van bijdragen aangevraagd worden. Om dit proces te bespoedigen heeft men ervoor gekozen om al de dossiers die hierop betrekking hebben, te bundelen. Op deze wijze tracht men ook al de dossiers op eenzelfde wijze te behandelen. Ook kan de vervaldag voor het betalen van de sociale bijdragen met een jaar uitgesteld worden, en dit zonder een verhoogde bijdrage of het betalen van interesten op de verlengde termijn.

Tenslotte heeft de regering faciliteiten ingevoerd om het voor de zelfstandigen makkelijker te maken de daling van hun nettoberoepsinkomsten aan te tonen, zodat ze in aanmerking komen voor een verlaging van de voorlopige bijdragen. Dit systeem zit reeds vervat in artikel 33 van het Koninklijk Besluit van 19 december 1967.¹⁵³ Het voordeel van de vermindering van de voorlopige bijdragen wordt door de wetgever slechts toegekend aan zelfstandigen wiens nettoberoepsinkomsten niet hoger zullen zijn dan de wettelijke inkomstendrempels, en indien zij dit kunnen aantonen op basis van objectieve elementen.¹⁵⁴ De wetgever heeft er niet voor geopteerd om een limitatieve lijst van elementen op te stellen, aangezien het te complex is om zulke elementen op een dergelijke manier te formuleren dat er geen verder onderzoek van het dossier dient te gebeuren. Hij heeft echter wel een aantal mogelijke elementen gesuggereerd in de memorie van toelichting en het verslag bij het Wetsontwerp Hervorming Zelfstandigenbijdragen, waaronder bijvoorbeeld 'de crisis in een bepaalde sector', 'het verlies van een belangrijke klant', etc.¹⁵⁵

69. Daarnaast bestaan er ook steunmaatregelen voor alle zelfstandigen uit elke mogelijke sector in gans België. Iedere zelfstandige die hinder ondervindt van de aanslagen kan zich erop beroepen gedurende de eerste drie kwartalen van 2016. Ten eerste kan men met betrekking tot de sociale bijdragen uitstel van betaling vragen. Zoals hierboven aangehaald konden ook zij genieten van de faciliteiten voor de verlaging van de voorlopige bijdragen. Tenslotte kan er ook om een vrijstelling

¹⁵² X, "Eerste hulp voor ondernemers getroffen door terreur(alarm), <http://www.unizo.be/advies/eerste-hulp-voor-ondernemers-getroffen-door-terreuralarm>.

¹⁵³ KB 19 december 1967 houdende algemeen reglement in uitvoering van het koninklijk besluit nr 38 van 27 juli 1967, houdende inrichting van het sociaal statuut der zelfstandigen, *BS* 28 december 1967.

¹⁵⁴ G. VAN LIMBERGHEN, "Socialeverzekeringsbijdragen voor zelfstandigen hervormd. *Never let a good crisis to waste*", *TSR* 2014, (3) 33.

¹⁵⁵ *Ibid.*

voor het betalen van de sociale bijdragen gevraagd worden. Er werd echter wel een voorwaarde gesteld aan deze maatregelen, namelijk dat de zelfstandige die zich erop wilde beroepen het bewijs kon leveren dat hij nadelen ondervond van de terreuraanslagen.¹⁵⁶ Hierbij geeft men het voorbeeld van een restaurant dat zich op een toeristische trekpleister bevindt en het aantal klanten ziet dalen door de sluiting van de luchthaven. Het in de inleiding van dit werk aangehaalde praktijkvoorbeeld van de Brusselse traiteur valt hier dus perfect onder. Ook hij ziet bestellingen geannuleerd worden, waardoor zijn inkomsten dalen. Hij zou zich dus hebben kunnen beroepen op deze steunmaatregelen.

2. Fiscale steunmaatregelen

70. Ook in het kader van btw en belastingen heeft de federale regeringen maatregelen ontwikkeld om personen en ondernemingen te ondersteunen. Indien men nog BTW of bedrijfsvoorheffing verschuldigd is, bekijkt men dit op een soepele manier. Zo heeft de regering ervoor gezorgd dat gespreide betaling mogelijk is, waarbij men maandelijks een deel van het verschuldigde bedrag aflost. Men ziet hierbij af van de boeten en nalatigheidsinteressen die normalerwijze geheven worden in geval van laattijdige betaling.

Hierbij valt wederom op te merken dat deze maatregelen door iedereen kunnen worden ingeroepen, ongeacht de plaats waar men zich bevindt in België en ongeacht de sector waarin men werkt. De enige voorwaarde die hieraan gesteld wordt, is dat de persoon/onderneming die deze maatregelen inroept getroffen is door de terreuraanslagen. Om dit aan te tonen zal de fiscus een controle doen die de fiscale belastinghistoriek van de persoon/onderneming in kwestie viseert. De zelfstandige persoon of KMO zal een aantal documenten moeten aanleveren waaruit blijkt dat er een daling is in de omzet, dat er vooraf geplaatste orders geannuleerd werden, dat ook partnerbedrijven moeilijkheden ondervinden, etc.

De aanvraag dient onmiddellijk ingediend te worden nadat bovenstaande problemen ondervonden worden. Via één aanvraagformulier kunnen de bovenstaande maatregelen aangevraagd worden bij eenzelfde contactpersoon van de fiscus.¹⁵⁷

3. Steunmaatregelen indien er personeel tewerkgesteld wordt

3.1. Tijdelijke werkloosheid wegens overmacht

71. De werkgeversverplichtingen kunnen onder invloed van een terreuralarm grondig veranderen, en de maatstaf die gebruikt wordt om de draagwijdte van de gevolgen in te schatten is het feit of de werkzaamheden nog kunnen worden uitgevoerd. Is het uitvoeren ervan onmogelijk geworden, dan spreken we van overmacht. Een ondernemer moet de personeelsleden die tijdelijk niet kunnen werken geen loon uitbetalen. Zij hebben recht op een tijdelijke werkloosheidsvergoeding die door de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening (RVA) verschaft wordt.

¹⁵⁶ X, "Eerste hulp voor ondernemers getroffen door terreur(alarm)", <http://www.unizo.be/advies/eerste-hulp-voor-ondernemers-getroffen-door-terreuralarm>.

¹⁵⁷ *Ibid.*

Dit gebeurt echter niet automatisch, de werkgever moet de RVA op de hoogte brengen van de situatie zoals die zich voordoet.¹⁵⁸

72. Als gevolg van de terreuraanslagen van 22 maart 2016 en de aanslepende gevolgen kunnen ondernemingen tijdelijke werkloosheid wegens overmacht invoeren. Volgende categorieën vallen hieronder:¹⁵⁹

- i. Niet enkel werknemers die tewerkgesteld zijn op Brussels Airport maar daarnaast ook werknemers van externe firma's die hier allerlei diensten leveren en vanwege de terreuraanslagen in de onmogelijkheid verkeren tewerkgesteld te worden. Onder dergelijke firma's worden bijvoorbeeld verstaan, schoonmaakbedrijven; koerierdiensten; etc. Indien werkhervatting wel mogelijk is, doch slechts in beperkte mate, kan tijdelijke werkloosheid wegens overmacht aangevraagd worden voor welbepaalde dagen. Dit biedt steun voor de taxichauffeurs die werkzaam zijn op de luchthaven.
- ii. Ook werkgevers (bijvoorbeeld uitbaters van winkels, hotels, restaurants, reisorganisaties, ...) die wegens de terreuraanslagen een sterke daling van cliënteel ondervinden kunnen om deze tijdelijke werkloosheid wegens overmacht verzoeken. Dit is zelfs mogelijk indien zij niet gelegen zijn in het Brussels Gewest. Het moet echter wel gaan om een volledige onmogelijkheid tot tewerkstelling, d.w.z. volledige arbeidsdagen. Indien de werknemers wel kunnen werken maar slechts een beperkt aantal uren, dan geldt deze regeling voor hen niet.

Ook is het niet mogelijk indien het werk zonder problemen op een andere locatie kan doorgezet worden, waar men geen problemen ondervindt. Zo kan een vergadering in deze tijden ook via Skype doorgaan, en zijn er flexibele arbeidsvormen zoals telewerk of satellietwerk.

Het systeem van tijdelijke werkloosheid wegens overmacht is een aantal keren verlengd geworden, waarbij de laatste verlenging gold tot en met 21 januari 2017.¹⁶⁰

3.2. Hulp bij de betaling van RSZ-bijdragen

73. Met betrekking tot de RSZ-bijdragen gelden er twee systemen die de betaling ervan vergemakkelijken, indien werkgevers kampen met problemen naar aanleiding van de terreuraanslagen.

Ten eerste bestaat er een afbetalingsplan waardoor de openstaande schulden in maandelijkse schijven verdeeld worden en men het bedrag zo kan aflossen. Dit plan heeft echter een maximale duur tijd van achttien maanden. De procedure hiertoe is eenvoudig en vereist enkel een eenvoudig

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ X, <http://www.rva.be/nl/nieuws/tijdelijke-werkloosheid-wegens-overmacht-als-gevolg-van-de-terreuraanslagen-van-22032016-verlengd-tot-en-met-21012017-nieuwe-update>

verzoek tot de RSZ. Een bijkomend voordeel is dat er niet kan worden overgegaan tot gerechtelijke invordering.

Ten tweede worden werkgevers die onder het toepassingsgebied vallen, vrijgesteld van toeslagen en interesten bij laattijdige betaling. De voorwaarde om hiervan te genieten bestaat eruit dat men de voorgaande kwartalen wel steeds tijdig betaald heeft. Indien men aan deze voorwaarde voldoet kan men geheel of gedeeltelijk vrijgesteld worden van enige toeslag of interest.¹⁶¹

¹⁶¹ *Ibid.*

Deelconclusie

“Als het regent in Parijs, druppelt het in Brussel.”

Bovenstaand gezegde verwoord perfect wat er in dit deel besproken werd.

In de periodes na Wereldoorlog I en II werden er in België wetten uitgevaardigd die nagenoeg identiek waren aan de wetten die Frankrijk afkondigde. Zo was de Belgische wet van 11 oktober 1919, waarin een improvisatieregeling uitgewerkt werd, zeer sterk gebaseerd op de Franse “Loi Failliot”.

En ook nu in de 21ste eeuw blijft dit fenomeen zichtbaar. De terreuraanslagen die gepleegd werden in Parijs gingen vooraf aan deze die op Brussels Airport en in de Brusselse metro plaatsvonden. In navolging van de Parijse terreuraanslagen werden er een heel aantal steunmaatregelen uitgevaardigd door de Franse overheid, die op hun beurt ook weer nagenoeg een-op-een door de Belgische overheid ter beschikking werden gesteld, ruim vier maanden later.

Het frappante aan dit verhaal is het feit dat uit de wet van 11 oktober 1919 de algemene intrede van de improvisatieler in België had kunnen voortvloeien, maar het wantrouwen ten aanzien van de improvisatiegedachte speelde toen parten, wat nog steeds het geval is. Het Belgische recht heeft zich steeds strikt gehouden aan het *pacta sunt servanda*-beginsel met als gevolg dat overeenkomsten die door onvoorziene omstandigheden aangetast zijn niet kunnen worden aangepast of beëindigd.

De erkenning van improvisatie zou voor individuele gevallen, van een door onvoorzienbare omstandigheden moeilijker geworden verbintenis, soelaas bieden aangezien het contractuele evenwicht zo gevrijwaard kan worden. Voor grootschalige gebeurtenissen, zoals een terreuraanslag, is het evenwel aangewezen dat een staat snel en doelgericht kan ingrijpen. Dat Frankrijk ten tijde van de aanslag op de Promenade des Anglais te Nice ervoor koos om wederom Ad Hoc maatregelen te treffen, ook al bestond er toen reeds wetgeving waar improvisatie in erkend werd (*Infra*, nr. 80), heeft alles te maken met de kenmerken van dergelijke maatregelen. Ad Hoc wordt in *Van Dale* omschreven als ‘voor dit doel in het bijzonder’, ‘op maat gemaakt’ om het anders te verwoorden. Dus zelfs al bestaat er een improvisatieregeling, toch blijven ad hoc maatregelen hun nut behouden. Er zal steeds nood blijven bestaan aan een snel optreden van de Staat om de rechtszekerheid te waarborgen ingeval van grootschalige gebeurtenissen.

Er gaan echter stemmen op dat de Belgische wetgever, in navolging van de Franse erkenning van de improvisatieler, aan een nieuw Burgerlijk Wetboek aan het werken is waarin improvisatie opgenomen wordt. Hier zal in deel IV dieper op ingegaan worden.

Deel IV: Invoering van de imprevisieleer in de Belgische rechtsorde

Inleiding

Zoals reeds besproken in deel II, is men in de rechtspraak en rechtsleer doorheen de jaren zeer creatief geweest in het bedenken van mogelijk alternatieven voor de imprevisieleer, om toch de gevolgen van een wijziging der omstandigheden na de contractsluiting te ondervangen. Eén van deze alternatieven is het ruim opvatten van het begrip overmacht, zodat gevallen van imprevisie onder het begrip overmacht gebracht kunnen worden. Dit is mijns inziens echter slechts een lapmiddel, en geen volledig sluitende oplossing. Nu de invoering van de imprevisieleer nakend is in België, dient er gekeken te worden wat de gevolgen zullen zijn van zulke drastische wijziging in de Belgische rechtsorde. Dit zal gebeuren aan de hand van volgende deelaspecten: Allereerst zal het wetgevend initiatief onder leiding van minister van justitie Koen Geens besproken worden. Vervolgens zal er nagegaan worden hoe de invoering van de imprevisieleer in Frankrijk verlopen is en welke gevolgen dit met zich mee gebracht heeft. Daarnaast zal er stilgestaan worden bij de voor- en nadelen van de invoering van de imprevisieleer in België en hoe dat dit mijns inziens het best gebruikt zal dienen te worden. Tenslotte zullen de praktische aspecten van de invoering van de imprevisieleer in België nog onderzocht worden, in het bijzonder de werking van de nieuwe wet in de tijd.

Hoofdstuk 1: Wetgevend initiatief onder leiding van minister van justitie Koen Geens

74. Reeds van in het begin van zijn legislatuur, is Minister van Justitie Koen Geens actief bezig met het hervormen van justitie. Een eerste stap in de goede richting gebeurde reeds gedurende de vorige legislatuur, waarin het gerechtelijk landschap grondig hervormd werd. In navolging hiervan kwam Minister Geens met zijn Justitieplan, dat tot doel heeft om justitie rechtvaardiger en efficiënter te maken. Onder meer de burgerlijke procedure, strafprocedure als de strafuitvoering werden reeds hervormd door middel van de Potpourri-wetgeving. De volgende stap is het fundamenteel hervormen van de basiswetgeving. Onze wetboeken dateren uit de Napoleontische periode, de 19de eeuw, en zijn sinds toen veelvuldig onderworpen aan kleinschalige correcties waardoor er ingeboet is aan helderheid. De kenbaarheid en voorspelbaarheid van het recht is daardoor niet optimaal, hetgeen ongunstig is voor elke laag van de samenleving. Op het programma staat de herwerking van volgende rechtsdomeinen: het straf- en strafprocesrecht, burgerlijk recht, vennootschapsrecht en insolventierecht. Relevant voor dit werk is uiteraard de vernieuwing van het burgerlijk recht, meer bepaald het verbintenissenrecht. In het document omtrent de hercodificatie van de basiswetgeving, "*De sprong naar het recht voor morgen*", wordt vermeld dat er gewerkt wordt aan een vernieuwd evenwicht tussen de wilsautonomie der contractspartijen en de rol die de rechter dient op te nemen. Laatstgenoemde moet er namelijk op toezien dat de belangen van zwakkere partijen behartigd worden, evenals de maatschappelijke belangen. Zo zal de rechter na de wijziging van het verbintenissenrecht ruimere bevoegdheden krijgen om herstellend en/of wijzigend te handelen. Het voorbeeld bij uitstek is de verstoring van de overeenkomst door onvoorziene omstandigheden die plots optreden.¹⁶² Dit wil dus zeggen dat na decennialang gedebatteerd te hebben omtrent de invloed van de imprevisie op de Belgische rechtsorde, dit leerstuk uiteindelijk toch een algemene bepaling krijgt.

¹⁶² GEENS, K., "*De sprong naar het recht voor morgen: hercodificatie van de basiswetgeving*", <https://www.koengeens.be/beleid/hercodificatie-basiswetgeving/hercodificatie>

Hoofdstuk 2: Invoering van de imprevisieleer in Frankrijk

1. Inleiding

75. Waarom er in dit werk vergeleken wordt met Frankrijk, heeft alles te maken met de overeenkomsten tussen België en Frankrijk: we genieten namelijk een gezamenlijk verleden. Op het moment dat Napoleon zijn Code civil uitbracht, maakte het huidige België deel uit van Frankrijk. Als gevolg werd de Code civil in onze regionen ook het heersende recht. Meer dan tweehonderd jaar na datum is dit nog steeds het geval, hoewel een hervorming nakend is. In het voorgaande deel werd reeds aangegeven dat het gezegde "*Als het regent in Parijs, druppelt het in Brussel*" niet zomaar uit de lucht gegrepen is. Vanwege dit gezamenlijke verleden volgt de Belgische wetgever de Franse wetgever op de voet. Het is niet voor niks dat de Belgen ook wel eens "Napoleons trouwste onderdanen" genoemd worden.¹⁶³ De Code civil geldt in nagenoeg dezelfde vorm, een aantal kleine wijzigingen buiten beschouwing gelaten, in ons rechtstelsel. Napoleon zelf had de impact van zijn wet voorspeld, want tijdens zijn ballingschap op het eiland Sint-Helena sprak hij deze grootse woorden uit: "Veertig veldslagen heb ik gewonnen, maar Waterloo zal de herinnering daaraan wegvegen. Mijn Code civil daarentegen zal altijd blijven bestaan." Vanwege de Belgische loyaliteit aan de Franse Code civil is het interessant om te kijken hoe Frankrijk de hervormingen aangepakt heeft, en of België dit op een nagenoeg identieke wijze zal doen. De toekomst zal dit uitwijzen.

2. Historiek van de Franse hervorming

76. De Franse hervorming is niet iets waarbij men over een nacht ijs gegaan is. Er gaan jaren aan voorbereiding en wetsvoorstellen aan vooraf. In het kader van dit werk is het van belang om even kort na te gaan hoe dit verlopen is, aangezien België zich nu ook in de laatste fase voor de totstandkoming van een nieuw Burgerlijk Wetboek bevindt.

77. BICENTENAIRE - De drang naar een vernieuwing van de Code civil kwam er in Frankrijk rond de tweehonderdste verjaardag van Napoleons code. Kort na de eeuwwisseling kwam de Europeanisering nog meer ter sprake, ook op het vlak van het privaatrecht.¹⁶⁴ Een aantal wetgevende initiatieven zagen het daglicht. Zo vaardigde de Europese wetgever een aantal richtlijnen uit inzake het contractenrecht, en werd een eerste aanzet gegeven naar een Europees Burgerlijk Wetboek. De Fransen waren echter niet blij met dit Europese initiatief, aangezien er weinig tot geen invloed van het Franse recht in deze documenten aanwezig was. Er kwam voornamelijk invloed vanuit de Duitse, Engelse en Nederlandse hoek. Daarnaast kwam de Wereldbank in 2004 met zijn 'Doing Business' rapport, waarin landen op basis van hun

¹⁶³ D. HEIRBAUT, "Napoleons trouwste onderdanen, of waarom de Code civil na tweehonderd jaar nog steeds overeind staat in België" in D. HEIRBAUT en G. MARTYN (eds.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, Kluwer, 2005, 77-95.

¹⁶⁴ S. VAN LOOCK, "The reform of the french law of obligations: How long will the belgians remain napoleon's most loyal subjects?" in S. STIJNS en S. JANSSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a source of inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 10; S. VAN LOOCK, "De hervorming van het Franse verbintenissenrecht: Le jour de gloire, est-il arrivé?", *RW*, 2015, 1563.

rechtsstelsel gerangschikt werden.¹⁶⁵ Des te aantrekkelijker dit systeem was ten aanzien van wereldhandel, des te hoger in de rangschikking een bepaald land staat. Frankrijk werd op plaats 44 gezet, na landen als Botswana en Jamaica. Dit was ook een serieuze klap in het aangezicht voor de Fransen, dat samen met de andere motieven ervoor zorgde dat Frankrijk wakker geschud werd en het startschot gegeven werd voor de hervorming van het Franse privaatrecht. De motieven achter de gewilde hervorming waren enerzijds om de jurisprudentie te codificeren om zo meer rechtszekerheid te creëren, en anderzijds om Frankrijk en hun rechtsstelsel terug op de kaart te zetten. Een bijkomend motief was om het contractueel evenwicht te garanderen door de positie van de zwakkere partij te versterken.

Indien een burgerlijk wetboek aan hervorming toe is, wordt er vaak beroep gedaan op professoren/academici die een wetsontwerp gaan uitwerken. In 'civil law' systemen is er namelijk een hechte band tussen wetgevers en mensen uit de academische wereld.

In Frankrijk kwam een eerste wetsontwerp voort uit een commissie onder leiding van Pierre Catala, een Parijse professor.¹⁶⁶ Het kreeg daarom de benaming '*avant-project Catala*'. De commissie bestond uit tientallen doorgewinterde specialisten in het Franse privaatrecht, hetgeen direct aantoont waarom het wetsontwerp weinig vernieuwend was. Het hield weinig tot geen rekening met de reeds genomen Europese initiatieven op het vlak van het privaatrecht. Om deze reden kreeg het heel wat kritiek te verduren en kwam er een tweede wetsontwerp, ditmaal onder leiding van een andere Parijse professor, Francois Terré. Dit ontwerp was veel vooruitstrevender en hield rekening met de privaatrechtelijke initiatieven op Europees en internationaal vlak.

Dit werd gevolgd door een derde en laatste ontwerp, afkomstig van de Franse regering zelf, in 2008. Het ministerie van justitie baseerde zich hierbij onder meer op het *avant-project Catala* en het *avant-project Terré*. De hiernavolgende jaren werd het ontwerp nog een aantal keren aangepast, en leidde het uiteindelijk tot de 'ordonnance' van 1 oktober 2016 en de uiteindelijke *nouveau Code civil* van 1 januari 2017.¹⁶⁷

2.1. Ordonnance n° 2016-131

78. HERVORMING - Nu er uiteindelijk een voorstel voor een nieuw verbintenissenrecht op tafel lag, rees alweer de volgende vraag: Hoe dient de hervorming doorgevoerd te worden? Op dit vlak was er onenigheid tussen enerzijds de Senaat en anderzijds de regering samen met de Nationale Vergadering. Volgens de Senaat diende de hervorming te gebeuren binnen de Senaat, maar de regering en de Nationale Vergadering hielden er een afwijkende mening op na. Volgens hen diende de hervorming te gebeuren via een *ordonnance*, dit is een wetgevende handeling die gesteld wordt

¹⁶⁵ S. VAN LOOCK, "The reform of the french law of obligations: How long will the belgians remain napoleon's most loyal subjects?" in S. STIJNS en S. JANSSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a source of inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 11; S. VAN LOOCK, "De hervorming van het Franse verbintenissenrecht: Le jour de gloire, est-il arrivé?", *RW*, 2015, 1564.

¹⁶⁶ S. VAN LOOCK, "The reform of the french law of obligations: How long will the belgians remain napoleon's most loyal subjects?" in S. STIJNS en S. JANSSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a source of inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 12-14; S. VAN LOOCK, "De hervorming van het Franse verbintenissenrecht: Le jour de gloire, est-il arrivé?", *RW*, 2015, 1564-1565.

¹⁶⁷ T. LUTZI, "Introducing *imprévision* into French contract law – a paradigm shift in comparative perspective" in S. STIJNS en S. JANSSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a Source of Inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 105-106.

door de regering. Zulke handelingen worden genomen door de ministerraad en dienen ondertekend te worden door de president alvorens uitwerking te kunnen krijgen.

Uiteindelijk werd er, na heel wat heen en weer gedebatteerd te hebben, gekozen om de hervorming toch via een *ordonnance* te laten plaatsvinden. Het voorstel van de hervorming werd officieel gepubliceerd in Februari 2015 en een jaar later aangenomen, op 10 februari 2016. De wijzigingen die werden doorgevoerd verkregen uitwerking op 1 oktober 2016, en er werd gekozen om geen terugwerkende kracht te verlenen aan de artikelen. Enkel contracten afgesloten na deze datum worden onderworpen aan deze nieuwe regels. Zoals hierboven reeds aangegeven, werd het nieuwe deel omtrent het verbintenissenrecht vervat in de nieuwe Franse *Code civil*, dat van kracht is gegaan op 1 januari 2017.¹⁶⁸

3. Imprevisie in Frankrijk: oude visie

79. VAN VEEL TEGENSTAND ... - Frankrijk is steeds zeer gekant geweest tegen de gedachte van een imprevisiebepaling in hun *Code civil*. De grondslag van deze gedachte dateert van eind negentiende eeuw, toen het uitgesproken werd in het arrest *Canal de Craponne* van 6 maart 1876.¹⁶⁹ In de zestiende eeuw besloot Adam de Craponne een kanaal uit te graven, waarbij het water uit dit kanaal diende om boomgaarden, wijngaarden en weilanden uit de buurt te bevoeien. In een contract werd vastgelegd dat de inwoners van *Pélissanne* een canon van 3 *sols* dienden te betalen aan Adam de Craponne of zijn erfgenamen, voor het onderhoud van het kanaal. Dit canon diende bij iedere bevoeiing betaald te worden. De som die in het zestiende-eeuwse contract vastgesteld werd, was naar negentiende-eeuwse normen echter ronduit belachelijk geworden. Het kon de onderhoudskosten aan het kanaal helemaal niet dekken. Als reactie hierop vroeg de toenmalige eigenaar van het kanaal aan de rechtbank om het canon te verhogen, naar een bedrag dat reëel genoeg was om de kosten te dragen.¹⁷⁰ De lagere rechters besloten om zijn eis in te willigen door dit bedrag toe te kennen, en alzo het contract aan te passen. Het Franse Hof van Cassatie dacht er echter anders over.¹⁷¹ Volgens het Hof kon er niet afgeweken worden van het *pacta sunt servanda* beginsel, dat sinds 1804 in artikel 1134 van de *Code civil* vervat zat. Het Hof stelde dat het beginsel ook van toepassing was op contracten die voor de inwerkingtreding van de *Code civil* afgesloten geworden waren. Het Hof vermeldde ook dat de tijd en de omstandigheden niet in aanmerking genomen mochten worden door de hoven en rechtbanken, om een contract en de hierin vervatte afspraken zomaar aan te passen, ook al heeft men de juiste intentie om dit te

¹⁶⁸ T. LUTZI, "Introducing *imprévision* into French contract law – a paradigm shift in comparative perspective" in S. STIJNS en S. JANSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a Source of Inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 106-107; P. STOFFEL-MUNCK, "L'imprévision et la réforme des effets du contrat", *RDC*, 2016, 30; S. VAN LOOCK, "The reform of the french law of obligations: How long will the belgians remain napoleon's most loyal subjects?" in S. STIJNS en S. JANSSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a source of inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 7-8.

¹⁶⁹ Cass. Civ. (FR), 6 mars 1876, *DP* 1876.I.193

¹⁷⁰ L. AYNÈS en P. MALAURIE, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 403; A. BÉNABENT, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 248; M. FABRE-MAGNAN, *Droit des obligations – contrat et engagement unilatéral*, Paris, Presses Universitaires de France, 2016, 555-556; T. LUTZI, "Introducing *imprévision* into French contract law – a paradigm shift in comparative perspective" in S. STIJNS en S. JANSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a Source of Inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 94-95.

¹⁷¹ Cass. Civ. (FR), 6 mars 1876, *DP* 1876.I.193

doen. Het gevolg hiervan was dus een verbod om het contract aan te passen indien de omstandigheden wijzigen, omdat de wil van de partijen strekt tot wet.

In tegenstelling tot de gewone hoven en rechtbanken, hadden de administratieve rechtscolleges een andere denkwijze. Zij weken af van de beslissing van het Hof van Cassatie in *Canal de Craponne*, en zetten de deur wel open voor imprevisie. Zo liet de Raad van State bijvoorbeeld in het arrest *Gaz de Bordeaux* van 30 maart 1916 toe dat er een tijdelijke meerprijs betaald diende te worden indien omwille van een onvoorziene stijging van de grondstofprijzen het leveren van een dienst aanzienlijk duurder geworden was.¹⁷² Die meerprijs resulteerde dus in een afwijking van de contractvoorwaarden. De reden dat de administratieve rechtscolleges afweken van de beslissing van het Hof van Cassatie in *Canal de Craponne*, en alzo ook van het *pacta sunt servanda* principe, is het belang van de continuïteit van het contract voor de werking van de overheidsdiensten.

Op enkele uitzonderingen na, zoals de uitspraak van de Raad van State hierboven vermeld, heeft men de techniek van imprevisie steeds geweigerd in de Franse rechtsorde. De rechtspraak en rechtsleer werd wel gekenmerkt door een getouwtrek tussen bepaalde rechterlijke instanties en tussen rechtsgeleerden. Maar de tegenstanders hadden steeds het overwicht. Partijen die een overeenkomst van lange duur hadden afgesloten, hadden dus twee opties. Ofwel hardship clauses opnemen in hun contract, zodat zoveel mogelijk situaties gedekt zouden zijn. Ofwel het risico lopen dat ze gebonden bleven door verouderde contractvoorwaarden. Dit is echter verleden tijd, aangezien de imprevisie wel uitwerking verkregen heeft in Frankrijk.

4. Imprevisie in Frankrijk: nieuwe visie

80. ... NAAR ERKENNING - Met de hervorming van het verbintenissenrecht in Frankrijk, werd de erkenning van de imprevisie een feit. Artikel 1195 van de Code civil 2017 bepaalt als volgt: "Si un changement de circonstances imprévisible lors de la conclusion du contrat rend l'exécution excessivement onéreuse pour une partie qui n'avait pas accepté d'en assumer le risque, celle-ci peut demander une renégociation du contrat à son cocontractant. Elle continue à exécuter ses obligations durant la renégociation."

En cas de refus ou d'échec de la renégociation, les parties peuvent convenir de la résolution du contrat, à la date et aux conditions qu'elles déterminent, ou demander d'un commun accord au juge de procéder à son adaptation. A défaut d'accord dans un délai raisonnable, le juge peut, à la demande d'une partie, réviser le contrat ou y mettre fin, à la date et aux conditions qu'il fixe."¹⁷³

Lid 1 bevat het algemene imprevisieprincipe. Eén van de contractspartijen kan steeds de aanpassing van het contract vragen aan de andere, zelfs indien de omstandigheden niet gewijzigd zijn. Om onnodige beroepen te vermijden, wordt er ook gesteld dat de partijen hun verbintenissen moeten blijven uitvoeren tijdens de onderhandelingen.

¹⁷² CE, 30 mars 1916, *DP*, 1916.III.25; M. FABRE-MAGNAN, *Droit des obligations – contrat et engagement unilatéral*, Paris, Presses Universitaires de France, 2016, 556; T. LUTZI, "Introducing *imprévision* into French contract law – a paradigm shift in comparative perspective" in S. STIJNS en S. JANSEN (eds.), *The French Contract Law Reform: a Source of Inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 96.

¹⁷³ Code Civil (FR), version consolidée au 1 janvier 2017.

Lid 2 bevat drie regelingen. Een eerste volgt uit een mislukte of geweigerde onderhandeling die in lid 1 voorzien wordt. In dergelijke gevallen kunnen de partijen gezamenlijk overeenkomen dat het contract beëindigd wordt. Het is vanzelfsprekend dat beide partijen akkoord moeten gaan hiermee. Het kan ook zijn dat de partijen wel een regeling willen treffen, maar dat ze het niet eens raken over de aanpassingen. Dan kunnen ze naar de rechter stappen en vragen of hij de aanpassing van het contract regelt. Partijen moeten zich er wel van bewust zijn dat ze zich dienen te houden aan de regeling die de rechter treft, ze kunnen er achteraf niet op terugkomen.¹⁷⁴ De derde regeling is de meest ingrijpende. Indien er binnen een redelijke termijn geen akkoord getroffen wordt tussen de partijen, dan kan één van de partijen naar de rechter stappen en de herziening of beëindiging van het contract vragen. Dit kan dus perfect eenzijdig gebeuren.

Er worden drie voorwaarden gesteld aan artikel 1195 CC.¹⁷⁵ Allereerst moet er een wijziging van omstandigheden plaatsvinden, die onvoorzienbaar was ten tijde van de contractsluiting. Logischerwijs kan de vraag gesteld worden wat de draagwijdte is van de wijziging. Het moet geen volledige ommekeer zijn, een lichte wijziging is ook al voldoende. Vervolgens moet de uitvoering van de verbintenissen voor een van de partijen uitermate zwaar geworden zijn. Tot slot mag er geen clause aanwezig zijn die het risico legt bij de partij wiens verbintenis onredelijk zwaar geworden is. Ook zonder de aanwezigheid van dergelijke clause kan een partij impliciet het risico aanvaard hebben, wegens de aard van het contract tussen beide.

Indien bovenstaande voorwaarden vervuld zijn, kunnen de partijen de regelingen uit artikel 1195 (trachten te) treffen.

¹⁷⁴ M. FABRE-MAGNAN, *Droit des obligations – contrat et engagement unilatéral*, Paris, Presses Universitaires de France, 2016, 559-560.

¹⁷⁵ L. AYNÈS en P. MALAURIE, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 407-408; A. BÉNABENT, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 250.

Hoofdstuk 3: Invoering van de imprevisieleer in België

Zoals steeds het geval is indien er een grondige wijziging doorgevoerd gaat worden, dient er ook gekeken te worden naar de mogelijke nadelen die eraan verbonden zijn. Een plan kan nog zo goed uitgewerkt zijn, er zal altijd wel een individu of een groep van personen zijn die hun bedenkingen tot uiting brengen. In dit stuk zal gekeken worden naar de voornaamste argumenten tegen de invoering van de imprevisieleer in België, en hoe deze eventueel weerlegd kunnen worden.

1. Pacta sunt servanda

81. Een steeds terugkomend aspect doorheen dit werk is het principe van de bindende kracht van de overeenkomst, *pacta sunt servanda*. Zoals in randnummer 31 reeds gezegd geweest is, betekent dit dat afspraken dienen nagekomen te worden. Aangezien de imprevisieleer zich situeert in het kader van de uitvoering van overeenkomsten, is het logisch dat het primaire argument dat gebruikt wordt om de imprevisieleer trachten te verwerpen de verbindende kracht van de overeenkomst is. Tegenstanders zeggen dat de imprevisieleer lijnrecht staat tegenover *pacta sunt servanda*, een van de voornaamste beginselen in het verbintenissenrecht. Zeggen dat de imprevisieleer vanwege dit beginsel geen invoering mag hebben in België is echter zeer kort door de bocht. Zoals PHILIPPE echter terecht stelt is de grondgedachte in geval van veranderde omstandigheden zo dat deze ten laste komen te liggen van de partijen.¹⁷⁶ Indien partijen een bepaald contract met elkaar aangaan, zijn veel van de risico's die daaraan verbonden zijn reeds op voorhand gekend. Deze kunnen dan ook makkelijk tijdens het sluiten van de overeenkomst ingecalculeerd worden, door bijvoorbeeld imprevisiebedingen op te nemen in de overeenkomst. Het is echter niet uitgesloten dat er zich ook omstandigheden kunnen voordoen die nog niet eerder zijn voorgekomen, of dat het uitwerken en/of aanpassen van de overeenkomst rekening houdend met deze mogelijke situaties, een onredelijke zware of zelfs onmogelijke last op de schouders van de partijen zou leggen. HONDIUS en GRIGOLEIT wijzen op een aanzienlijk nadeel indien het *pacta sunt servanda* principe strikt toegepast wordt. Stel dat een overeenkomst gesloten wordt en de partijen nalaten om potentiële risico's contractueel te regelen, waarna er zich omstandigheden voordoen die het contractuele evenwicht ernstig verstoren. Een strikte toepassing van het principe leidt er dan toe dat het risico van de gewijzigde omstandigheden enkel bij de benadeelde partij komt te liggen.¹⁷⁷ Het evenwicht dat heerst binnen de overeenkomst wordt op deze wijze miskend. Hier komt dan ook het belang van de imprevisieleer naar voren, dat in zulke gevallen het *pacta sunt servanda* beginsel kan bijsturen.¹⁷⁸ De Duitse hoogleraar Thomas FINKENAUER heeft bij het Duitse § 313, "Störung der Geschäftsgrundlage" zijnde het artikel dat de imprevisieleer behelst, volgende commentaar gegeven. Hij zegt dat de tussenkomst van de rechter dient om de continuïteit van de overeenkomst te garanderen, waarbij de rechter corrigerend dient op te treden. Het *pacta sunt servanda* principe wordt in dit proces niet uit het oog verloren, want het geeft nog steeds aan dat de verbintenissen dienen nagekomen te worden. De imprevisieleer verschaft de

¹⁷⁶ D. PHILIPPE, "L'Imprévision", *JT* 2007, (738) 740.

¹⁷⁷ E. HONDIUS en H. GRIGOLEIT, "Introduction" in E. HONDIUS en H. GRIGOLEIT (eds.), *Unexpected Circumstances in European Contract law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, (3) 4-5.

¹⁷⁸ E. FELTEN, "Force majeure, état de nécessité et imprévision en droit commercial – justifications à la violation de loi ou du contrat" in I. BOUIOUKLIEV (ed.), *Force Majeure*, Limal, Anthemis, 2013 (81) 132, nr. 69; S. VAN LOOCK, "De imprevisieleer in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR* 2013, (446) 460.

rechter echter geen *carte blanche* om de overeenkomst naar eigen believen aan te passen. De rechter zal aan de hand van de overeenkomst nagaan wie zal instaan voor het risico van de gewijzigde omstandigheden, of wie van de partijen in voorkomend geval om de aanpassing of beëindiging van de overeenkomst kan verzoeken. Indien er reeds in het contract opgenomen is dat een van de partijen zal instaan voor later ontstane risico's, zal deze partij zich nadien niet meer kunnen beroepen op de imprevisieer.¹⁷⁹ Nog een opmerking die gemaakt dient te worden omtrent de imprevisieer, is hoe rechters in landen die deze leer reeds in hun rechtsstelsel opgenomen hebben, het gebruiken. Het is opmerkelijk dat deze rechters eerder weigerachtig staan ten opzichte van het gebruik ervan, enkel in zeer aparte gevallen wordt er al eens corrigerend opgetreden.¹⁸⁰ Indien de imprevisieer zo bekeken wordt, valt het op dat het niet de bedoeling is om het *pacta sunt servanda* principe aan de kant te schuiven, maar eerder om dit principe aan te vullen in uitzonderlijke omstandigheden.

Op het argument van *pacta sunt servanda* kwamen vanuit de rechtsleer nog een aantal nuances. Zo wordt er bepleit dat dit principe maar geldt indien het 'nuttig en rechtvaardig' is. Indien er zich wijzigingen voordoen in de omstandigheden rond de overeenkomst, kan dit ervoor zorgen dat deze aspecten aangetast worden. Een onrechtvaardige overeenkomst is iets wat partijen niet in gedachten hebben. Daarom is het van belang dat een overeenkomst herzien of beëindigd kan worden, indien de gewijzigde omstandigheden zorgen voor een sterk onevenwicht in de verbintenissen van de partijen.¹⁸¹

Een andere, maar soortgelijke, visie op het *pacta sunt servanda* principe bestaat eruit dat overeenkomsten herzien moeten kunnen worden indien zij hun economisch nut verloren hebben ingevolge de wijziging van omstandigheden.¹⁸²

2. Rechtsonzekerheid

82. Een tweede punt van kritiek dat geuit wordt t.a.v. een mogelijke invoering van de imprevisieer, is de vrees dat dit zou leiden tot rechtsonzekerheid. In deze vorm is dit punt echter niet voldoende genuanceerd. Men moet toegeven dat de mogelijkheid die de rechter bezit om overeenkomsten te herzien, in zekere mate kan leiden tot rechtsonzekerheid. Maar indien het probleem nader bekeken wordt, ziet men dat de herkomst van de onzekerheid eigenlijk de gewijzigde omstandigheden zijn. De herzieningsbevoegdheid van de rechter is in dit verhaal louter een corrigerend hulpmiddel. Door het *pacta sunt servanda* beginsel strikt toe te passen, overkomt men deze rechtsonzekerheid dus niet. Ik sluit mij volledig aan bij het standpunt dat de herziening van een overeenkomst die door omstandigheden in onevenwicht is, een betere oplossing is en leidt tot een verhoogde zekerheid.¹⁸³

¹⁷⁹ D. PHILIPPE, *Changement de circonstances et bouleversement de l'économie contractuelle*, Brussel, Bruylant, 1986, 651.

¹⁸⁰ E. HONDIUS, "Onvoorzien omstandigheden en het Nederlandse recht", *Contracteren* 2011, (86) 87-88; R. MOMBERG, "Comparative reflections on change of circumstances", *Contracteren* 2011, (78) 80; D. PHILIPPE, "L'imprévision", *JT* 2007, (738) 740-741.

¹⁸¹ J. GHESTIN, C. JAMIN en M. BILLIAU, *Les effets du contrat*, in *Traité de Droit Civil*, Parijs, LGDJ, 2001, 408-409, nr. 346, 349 en 416; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, Brussel, Larcier, 2011, 133, nr. 109.

¹⁸² D. PHILIPPE, "L'imprévision", *JT* 2007, (738) 741.

¹⁸³ C. DELFORGE, "La modification unilatérale du contrat" in J.-F. GERMAIN (ed.), *La volonté unilatérale dans le contrat*, Brussel, Éditions du Jeune Barreau de Bruxelles, 2008, (139) 218, nr. 75; S. HEREMANS, "Le bouleversement de l'économie contractuelle", *TBBR* 2000, (572) 587; D. PHILIPPE, *Changement de circonstances et bouleversement de l'économie contractuelle*, Brussel, Bruylant, 1986, 614; D. PHILIPPE, "L'imprévision", *JT* 2007, (738) 740.

3. 'De rechter spreekt recht'

83. De rechterlijke macht bestaat uit rechtbanken en hoven van beroep waar rechters/raadsheren zetelen. Deze personen hebben de bevoegdheid om recht te spreken. Als tegenargument voor de imprevisieeler wordt regelmatig aangehaald dat deze leer in strijd is met de rol van de rechters. Men vreest voor een te sterke inmenging van de rechter in de onderlinge verhoudingen.¹⁸⁴

Deze vrees is echter achterhaald in de huidige stand van zaken, aangezien er reeds jarenlang gepleit wordt voor een rechter die een actieve rol op zich neemt. Ook is er sinds de totstandkoming van de Code Napoléon, meer dan twee eeuwen geleden, veel veranderd in het takenpakket van de rechter. Om tegemoet te komen aan sommige uitzonderlijke gevallen, zijn er al een aantal bijzondere wetsbepalingen in het leven geroepen die de rechter de kans bieden om in te grijpen en zo een bepaalde overeenkomst te herzien.¹⁸⁵ Vervolgens heeft de rechterlijke tussenkomst die de imprevisieeler biedt, niet tot doel om het contractuele evenwicht nog meer te verstoren, integendeel zelfs. Het is er op gericht om het verstoorde evenwicht terug in balans te brengen, en dit door het contract te modificeren in het licht van de nieuwe situatie die heerst. Tenslotte kan men er ook op wijzen dat de imprevisieeler in onze buurlanden reeds in voege getreden is. België loopt op dit vlak nog een aantal stappen achter.¹⁸⁶

4. Partijen moeten zelf contractuele regelingen treffen

84. Een argument dat ook aangehaald wordt om de niet-invoering van de imprevisieeler te ondersteunen, bestaat erin dat dit de partijen zou aansporen om zelf op voorhand hun contract tot in de puntjes uit te werken. Aangezien er in dit scenario geen rechterlijke herzieningsbevoegdheid bestaat, trachten de partijen via clausules in hun contract mogelijke rampscenario's te ondervangen om zo het contractuele evenwicht naar de toekomst toe te garanderen. Het gevolg hiervan zou zijn dat partijen die in eerste instantie niet gedacht hebben aan mogelijke gevolgen en aldus geen specifieke bedingen in hun overeenkomst opgenomen hebben, als een soort straf gedwongen zouden worden toch een contractuele regeling uit te werken. Dit leidt tot een verhoging van de transactiekosten van het contract.¹⁸⁷ Dit argument blijkt dus ook niet voldoende solide te zijn, en kan zelfs makkelijk tegen zichzelf gebruikt worden. Zo kan het voor de partijen ook een voordeel zijn om zelf op voorhand contractuele regelingen te treffen, ook al is de imprevisieeler reeds in voege getreden. Door een imprevisiebeding op te nemen vermijden ze namelijk de rechterlijke inmenging, indien ze hier eerder weigerachtig tegenover staan. Onder de imprevisieeler kan het ook zijn dat partijen ervoor kiezen om zelf een regeling uit te werken, indien zij geen imprevisiebeding opgenomen hebben in hun contract en er zich reeds een wijziging van

¹⁸⁴ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, II, Brussel, Bruylant, 1964, 570.

¹⁸⁵ S. HEREMANS, "Le bouleversement de l'économie contractuelle", *TBBR* 2000, (572) 588; D. PHILIPPE, *Changement de circonstances et bouleversement de l'économie contractuelle*, Brussel, Bruylant, 1986, 623.

¹⁸⁶ S. VAN LOOCK, "De imprevisieeler in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR* 2013, (446) 461.

¹⁸⁷ Zie: R. MOMBERG, "Comparative reflections on change of circumstances", *Contracteren* 2011, (78) 80; S. VAN LOOCK, "De imprevisieeler in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR* 2013, (446) 461.

omstandigheden heeft voorgedaan, om zo de herzieningsbevoegdheid van de rechter te vermijden.¹⁸⁸

5. Voldoende alternatieven in de Belgische rechtsorde

85. Men weerlegt de imprevisieleer ook door te stellen dat er reeds voldoende alternatieven aanwezig zijn die het ontbreken van de imprevisieleer in België op een meer dan gepaste wijze kunnen opvangen. Wat men echter vergeet is het feit dat de gevolgen van deze rechtsfiguren niet hetzelfde zijn als deze van de imprevisieleer. Voorts is het gevolg van het gebruik van deze rechtsfiguren, op gevallen van imprevisie, dat de rechtsfiguren uit hun eigen context gehaald worden en zo aan het risico van denaturatie onderworpen worden.¹⁸⁹

¹⁸⁸ S. VAN LOOCK, "De imprevisieleer in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR* 2013, (446) 461

¹⁸⁹ E. HONDIUS en H. GRIGOLEIT, "Part IV: General comparative remarks" in E. HONDIUS en H. GRIGOLEIT (eds.), *Unexpected circumstances in European Contract Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, (641) 648-649; R. MOMBERG, "Comparative reflections on change of circumstances", *Contracteren* 2011, (78) 80.

Hoofdstuk 4: Toepassing van de nieuwe wet op lopende overeenkomsten

1. Inleiding

86. Een nieuwe wet brengt naast de beoogde vernieuwing en verheldering ook wat praktische heikele punten met zich mee, zoals de overgang tussen de oude en de nieuwe wet. Zeker in het kader van het verbintenissenrecht, en meer bepaald de lopende overeenkomsten, is het van belang om te kijken welke wet van toepassing blijft op overeenkomsten die zich over een langere periode heen strekken en dus potentieel binnen het toepassingsgebied van verschillende wetten vallen. Dit kan leiden tot intertemporele wetsconflicten, zijnde conflicten tussen een oude en een nieuwe wet. In dit geval zal het gaan om overeenkomsten waarbij er plots onvoorziene omstandigheden op de proppen komen die zorgen voor een onevenwicht tussen de contractspartijen, en die gesloten werden voor de inwerkingtreding van de nieuwe wet. Is deze wet ook van toepassing op dit soort overeenkomsten, of enkel maar op overeenkomsten gesloten na de inwerkingtreding? De uitkomst van deze vraag kan natuurlijke grote gevolgen hebben voor de contractspartijen.

2. Overgangsrecht: de algemene principes

87. INITIATIEF WETGEVER - De wetgever heeft altijd de mogelijkheid om in een nieuwe wet uitgebreide overgangsbepalingen op te nemen, waarin er dan expliciet geregeld wordt of alle rechtsfeiten onder het toepassingsgebied vallen van deze nieuwe wet, of enkel deze die na de inwerkingtreding van de wet ontstaan zijn. Indien de wetgever echter nalaat om dit te doen, zijn er nog altijd de algemene principe die deze problemen kunnen ondervangen.

88. DRIE OPTIES – Vanuit de rechtsleer is de idee ontstaan dat een wet op drie wijzen toegepast kan worden in de tijd, namelijk onmiddellijk, retroactief dan wel eerbiedigend.¹⁹⁰ De onmiddellijke werking is het algemene principe, de andere twee zijn uitzonderingsregels.

2.1. Onmiddellijke werking

89. Zoals de naam al doet vermoeden, treedt de nieuwe wet in dit geval onmiddellijk in werking. Dit heeft tot gevolg dat niet enkel nieuwe rechtsfeiten, ontstaan na de inwerkingtreding, onder het toepassingsgebied van de nieuwe wet vallen. Ook rechtsfeiten die ontstaan zijn onder de vorige wet, maar nog steeds aanwezig zijn onder de nieuwe wet zullen onder het toepassingsgebied van laatstgenoemde vallen. Zoals hierboven reeds vermeld, is dit de algemene regel in België.¹⁹¹

¹⁹⁰ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge, I, les personnes, la famille*, Brussel, Bruylant, 1962, 321-364; P. POPELIER, *Toepassing van de wet in de tijd*, in *APR*, Antwerpen, Story-Scientia, 1999, 39; T. REYNTJENS, "Toepassing van een nieuwe wet op een lopende overeenkomst", *Jura Falc.* 2014-15, nr. 3, 712; W. VAN GERVEN, *Beginselen van algemeen privaatrecht. 1: Algemeen deel*, Brussel, Story-Scientia, 1987, 62; P. VAN ORSHOVEN, *Inleiding tot de bronnen en beginselen van het recht*, Leuven, Acco, 1999, 161-162.

¹⁹¹ Zie bijv.: Cass. 8 september 2011, *Pas.* 2011, 1905, *APT* 2011, 460 en *RW* 2012-13; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge, I, les personnes, la famille*, Brussel, Bruylant, 1962, 335; P. POPELIER, *Toepassing van de wet in de tijd*, in *APR*, Antwerpen, Story-Scientia, 1999, 39; T. REYNTJENS, "Toepassing van een nieuwe wet op een lopende overeenkomst", *Jura Falc.* 2014-15, nr. 3, 714; W. VAN GERVEN, *Algemeen deel*, Brussel, Story-Scientia, 1987, 66; P. VAN ORSHOVEN, *Inleiding tot de bronnen en beginselen van het recht*, Leuven, Acco, 1999, 161.

90. ARGUMENTEN PRO ONMIDDELIJKE WERKING – Het standpunt dat de onmiddellijke werking van wetten het algemene principe zou zijn in de Belgische rechtsorde, wordt vanuit de rechtspraak en rechtsleer onderbouwd door middel van verscheidene argumenten. Het belangrijkste argument stelt dat situaties die gekenmerkt worden door eenzelfde karakter, ook op dezelfde wijze behandeld dienen te worden. Ze moeten anders gezegd dus beheerst worden door hetzelfde juridische systeem. Dit komt het uniformisme enkel maar ten goede. Gelijke situaties anders behandelen zorgt voor rechtsonzekerheid, hetgeen men vaak net wil verhelpen door het invoeren van een nieuwe wet. Daarom is het van belang dat een nieuw ingevoerde wet onmiddellijk van toepassing is, en dit op zoveel mogelijk situaties. Het kan niet zo zijn dat mensen die zich in een feitelijk gelijke omstandigheid bevinden, gediscrimineerd worden ten opzichte van elkaar door het feit dat ze aan een verschillend regime onderworpen worden.

91. Ten tweede haalt men aan dat de wetgever met de nieuwe wet net de bedoeling heeft gehad om de oude wet op te heffen omwille van onregelmatigheden, discrepanties, onzekerheden, etc. Daarom wordt de nieuwe wet aanzien als de betere wet, die dus sowieso voorrang moet krijgen op de oude en onmiddellijk in werking dient te treden. Dit argument heeft echter zijn tegenstanders binnen de rechtsleer. In Frankrijk heeft men bijvoorbeeld ook de onmiddellijke werking als algemeen principe, waarbij ook dit argument van de voorrang voor de nieuwe wet verdedigd wordt door sommigen. Een aantal auteurs hebben hiervoor echter tegenargumenten, een voorbeeld van dergelijk argument stelt dat het waarden van wetten en de werking van wetten twee verschillende aspecten zijn, die niet op eenzelfde wijze bekeken kunnen worden. Zeggen dat de nieuwe wet 'beter' zou zijn dan de oude is een waardeoordeel, hetgeen niets te maken heeft met het temporele aspect van beide wetten. De werking in de tijd dient op een andere wijze beoordeeld te worden.¹⁹²

92. Een volgend argument om de onmiddellijke werking van de nieuwe wet kracht bij te zetten bestaat erin dat omwille van het feit dat de wetgever duidelijk heeft aangegeven dat de nieuwe wet niet retroactief werkt, a contrario moet worden aangenomen dat hij onmiddellijk werkt.¹⁹³ Hierop volgt echter weer een tegenargument, dat stelt dat je niet zomaar a contrario kan aannemen dat de onmiddellijke werking van een wet volgt uit de niet-retroactiviteit ervan.¹⁹⁴ Het Hof van Cassatie nam echter ook aan dat de onmiddellijke werking gesteund kon worden op het niet-retroactief karakter van de nieuwe wet.¹⁹⁵ Dit werd gekoppeld aan artikel 2 van het Burgerlijk Wetboek, waar het algemeen beginsel van de niet-retroactiviteit in verwoord staat.

93. Dit artikel, art. 2 BW, is tenslotte ook het laatste argument dat vanuit de rechtsleer wordt

¹⁹² T. REYNTJENS, "Toepassing van een nieuwe wet op een lopende overeenkomst", *Jura Falc.* 2014-15, nr. 3, 716; G. RIPERT en J. BOULANGER, *Traité de droit civil, d'après le traité de Planiol*, Parijs, LGDJ, 1956, 126; P. ROUBIER, *Le droit transitoire (conflits des lois dans le temps)*, Parijs, Dalloz et Sirey, 1960, 341.

¹⁹³ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, I, *les personnes, la famille*, Brussel, Bruylant, 1962, 335; T. REYNTJENS, "Toepassing van een nieuwe wet op een lopende overeenkomst", *Jura Falc.* 2014-15, nr. 3, 716.

¹⁹⁴ P. ROUBIER, *Le droit transitoire (conflits des lois dans le temps)*, Parijs, Dalloz et Sirey, 1960, 337.

¹⁹⁵ Cass. 17 september 2004, *Arr.Cass.* 2004, 1403, *Pas.* 2004, 1362 en *RW* 2006-07, 1153.

aangehaald ter verdediging van de onmiddellijke werking van de nieuwe wet. Ook de rechtspraak, waaronder ook het Hof van Cassatie, baseert zich op dit artikel om de onmiddellijke werking kracht bij te geven.¹⁹⁶

2.2. Retroactieve werking

94. Deze tweede optie verleent de nieuwe wet terugwerkende kracht. Dit brengt met zich mee dat reeds voltooide rechtsfeiten, waar de oude wet volledig op van toepassing was, nu ook beheerst zullen worden door de nieuwe wet. Zoals reeds eerder werd aangehaald (*supra*, nr. 92), is er artikel 2 van het Burgerlijk Wetboek dat het volgende bepaalt: "De wet geldt alleen voor het toekomstige; zij heeft geen terugwerkende kracht". Op het eerste zicht lijkt het dus alsof het principe van de retroactieve werking dus contra legem is. Doch omwille van het feit dat het principe van de niet-retroactiviteit niet in de grondwet is opgenomen, kan de wetgever ervan afwijken.¹⁹⁷ Toch kan er niet onbeperkt afgeweken worden, het Grondwettelijk Hof controleert retroactieve wetten namelijk op hun rechtszekerheid. Rechtszekerheid is namelijk een belangrijk gegeven in de rechtsorde, en het Grondwettelijk Hof heeft geoordeeld dat enkel bijzondere omstandigheden een afwijking op het rechtszekerheidsbeginsel kunnen rechtvaardigen.¹⁹⁸

2.3. Eerbiedigende werking

95. Eerbiedigende werking is ook een uitzondering op het algemene beginsel van de onmiddellijke werking van de nieuwe wet. De eerbiedigende werking vloeit voort uit de expliciete vermelding ervan door de wetgever, of kan op een duidelijk wijze uit de bewoordingen van de wet afgelezen worden. Eerbiedigende werking betekent dat de regels uit de oude wet van toepassing blijven op rechtsfeiten die voor de nieuwe wet tot stand gekomen zijn, zelfs voor de rechtsgevolgen van deze rechtsfeiten die zich pas na de inwerkingtreding van de nieuwe wet voordoen. Belangrijk om op te merken is de uitzondering op het vlak van overeenkomsten, waar dit principe van de eerbiedigende werking de algemene regel is. Dat wil dus zeggen dat op overeenkomsten die nog lopende zijn op de dag van de inwerkingtreding van de nieuwe wet, de oude wet die van kracht was op het ogenblik van de totstandkoming van de overeenkomst van toepassing blijft, zelfs op toekomstige rechtsgevolgen van deze lopende overeenkomst. Dit is in casu zeer belangrijk, aangezien dit de kern van dit hoofdstuk is. Op deze regel zijn nochtans ook uitzonderingen te bespeuren, die hierna besproken worden.¹⁹⁹

3. Overgangsrecht toegepast op het contractenrecht

96. Er zijn verschillende soorten overeenkomsten, waarvan er veel zich over een bepaalde periode uitstrekken en dus niet meteen aflopen. Zoals in de inleiding reeds werd aangehaald kan dit voor problemen zorgen indien er tijdens de duur van een overeenkomst een nieuwe wet van

¹⁹⁶ Cass. 8 september 2011, *Pas.* 2011, 1905, *APT* 2011, 460, en *RW* 2012-13.

¹⁹⁷ G. CLOSSETT-MARCHAL, *Code judiciaire: droit commun de la procédure et droit transitoire*, Brussel, Larcier, 2011, 121-122; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, I, *les personnes, la famille*, Brussel, Bruylant, 1962, 328.

¹⁹⁸ GwH 13 januari 2011, nr. 3/2011; GwH 23 december 2009, nr. 202/2009.

¹⁹⁹ T. REYNTJENS, "Toepassing van een nieuwe wet op een lopende overeenkomst", *Jura Falc.* 2014-15, nr. 3, 719.

kracht gaat die hierop van toepassing is. Welke regels past men toe, deze van de oude of de nieuwe wet?

97. WETGEVER REGELT HET ZELF – De wetgever kan dit zeer eenvoudig oplossen door in de wet zelf overgangsbepalingen vast te stellen. Dit is ten eerste aan te raden, aangezien dit de rechtszekerheid van de contractspartijen verhoogt. Ook hoeven zij niet in stilte af te wachten tot de rechtsleer of rechtspraak een oordeel geveld heeft over de draagwijdte van de nieuwe wet. Zij weten van in den beginne welke regels nu precies op hen van toepassing zijn. Indien de wetgever echter nalatig optreedt, en geen regels in de wet zelf voorziet, speelt het hiernavolgende principe.

98. EERBIEDIGENDE WERKING IN HET OVEREENKOMSTENRECHT – Bij het bespreken van de algemene Principes (*supra*, randnr. 95), is dit beginsel reeds aan bod gekomen. Indien het gaat over overeenkomsten, is dit de algemene regel voor de werking in de tijd van een nieuwe wet.²⁰⁰ Toch is er over dit punt geen eensgezindheid in België, en zijn er heel wat rechtsgeleerden die er een afwijkende opinie aan overhouden. Op deze opinies zal hier echter niet ingegaan worden, aangezien dit niet tot de kern van dit werk behoort. Wel dienen een aantal argumenten besproken te worden die aantonen waarom de eerbiedigende werking op het vlak van de overeenkomsten als de algemene regel aanzien wordt. Om te beginnen verhoogt dit de rechtszekerheid van de contractspartijen, zoals reeds een aantal keer aangehaald werd. Een contract wordt aangegaan door partijen, onder de omstandigheden en de rechtsregels die op dat moment aanwezig zijn. Het kan niet de bedoeling van de wetgever zijn om de verhouding tussen deze partijen in de loop van hun overeenkomst in onevenwicht te brengen, door hen te onderwerpen aan een nieuwe set regels. Daarom blijft de oude wet op hen van toepassing. Vervolgens wordt er ook geargumenteed dat de eerbiedigende werking van de nieuwe wet gemakkelijk volgt uit artikel 1134 lid 1 van het Burgerlijk Wetboek: "Alle overeenkomsten die wettig zijn aangegaan, strekken degenen die deze hebben aangegaan, tot wet". Hier kan men in lezen dat op het vlak van overeenkomsten, de onmiddellijke werking een uitzondering is.²⁰¹

99. OPENBARE ORDE ALS UITZONDERING OP DE EERBIEDIGENDE WERKING – Indien de nieuwe wet van openbare orde is, geeft de Belgische rechtsorde er toch onmiddellijke werking aan. Een bepaling is van openbare orde als "het de wezenlijke belangen van de Staat of de gemeenschap betreft of indien het, in het privaatrecht, de juridische grondslagen vastlegt waarop de economische of morele orde van de maatschappij berust."²⁰² Op deze wijze wordt bescherming geboden aan het algemeen belang. Om deze reden wordt er ook onmiddellijke werking verleend aan wetten van openbare orde, aangezien men in de Belgische rechtsorde van mening is dat het algemeen belang prevaleert boven de private belangen van contractspartijen.²⁰³

²⁰⁰ Cass. 12 april 2010, *Pas.* 2010, 118; G. CLOSSETT-MARCHAL, *Code judiciaire: droit commun de la procédure et droit transitoire*, Brussel, Larcier, 2011, 129; H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, I, *les personnes, la famille*, Brussel, Bruylant, 1962, 340; P. POPELIER, *Toepassing van de wet in de tijd*, in *APR*, Antwerpen, Story-Scientia, 1999, 51; W. VAN GERVEN, *Algemeen deel*, Brussel, Story-Scientia, 1987, 71.

²⁰¹ G. CLOSSETT-MARCHAL, *Code judiciaire: droit commun de la procédure et droit transitoire*, Brussel, Larcier, 2011, 129-131; P. WÉRY, *Droit des obligations*, I, *Théorie générale du contrat*, Brussel, Larcier, 2011, 365-367.

²⁰² Zie bijv. Cass. 9 december 1948, Arr. Verbr., 1948, 615 en Cass., 10 maart 1994, Arr. Cass., 1994, 236.

²⁰³ G. CLOSSETT-MARCHAL, *Code judiciaire: droit commun de la procédure et droit transitoire*, Brussel, Larcier, 2011, 130; W. VAN GERVEN, *Algemeen deel*, Brussel, Story-Scientia, 1987, 71.

100. DWINGEND RECHT ALS UITZONDERING OP DE EERBIEDIGENDE WERKING – In tegenstelling tot het concept openbare orde, handelt dwingend recht over de private belangen. Het beoogt zwakke partijen, zoals consumenten etc., te beschermen. Doorheen de jaren zijn er twee strekkingen ontstaan, die beide een andere visie hebben op de toepassing in de tijd van nieuwe wetten van dwingend recht. De meerderheid in de rechtsleer schaart zich achter de idee dat wetten van dwingend recht onmiddellijke werking hebben, en dus direct op lopende overeenkomsten van toepassing zijn, ook op de toekomstige rechtsgevolgen van deze overeenkomsten.²⁰⁴ Lijnrecht tegenover deze visie bevindt zich de minderheidsstrekking, die in de overtuiging zijn dat zulke wetten geen onmiddellijke werking hebben. De onmiddellijke werking moet expliciet door de wetgever voorzien zijn in de wet, anders is er geen sprake van.²⁰⁵ Het Hof van Cassatie heeft dit jarenlang gewikt en gewogen, en zo nu en dan afgewisseld qua visie. Volgens de laatste stand van zaken heeft het Hof toch de zijde van de meerderheidsstrekking gekozen. Dit deed ze in een aantal recente arresten, zoals deze van 12 april 2010, 18 maart 2011 en 16 september 2013.²⁰⁶ Het Hof van Cassatie is er dus ook van overtuigd dat nieuwe wetten van dwingend recht onmiddellijke werking hebben met betrekking tot lopende overeenkomsten, en dit op automatische wijze.

4. Het Franse model volgen?

101. Volgens meerdere rechtsgeleerden is het nieuwe artikel 1195 CC een bepaling van aanvullend recht. Zo stelt FABRE-MAGNAN dat “l’ordonnance ne qualifiant pas en effet le nouvel article 1195 d’ordre public”.²⁰⁷ Ook MALAURIE en AYNÈS gaan uit van dit aanvullend karakter. Zij geven in hun tekst het volgende aan: “Il est supplétif: les parties pourront continuer à organiser librement les conséquences d’un changement de circonstances, et même écarter complètement tout mécanisme d’adaptation du contrat en acceptant d’en assumer le risque, sauf à ce qu’une telle clause soit jugée abusive dans un contrat d’adhésion”.²⁰⁸ Toch is er één auteur die resoluut uitgaat van het openbare orde karakter van de bepaling, namelijk Barthélemy MERCADAL. In zijn argumentatie geeft hij onder meer aan dat indien de tekst niet van openbare orde zou zijn, omdat anders bepaalde hervormde artikels hun waarde zouden verliezen. En niet alleen de artikels, ook de globale bedoeling die de hervorming heeft, namelijk om de zwakkere contractspartij bij een overeenkomst te beschermen en bijgevolg ook het contractuele evenwicht, zou haar waarde verliezen.²⁰⁹

Maar het ‘Rapport au Président de la République relatif à l’ordonnance n° 2016-131 du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations’ vermeldt uitdrukkelijk dat artikel 1195 van het nieuwe CC aanvullende werking heeft: “...Comme l’implique la rédaction retenue, ce texte revêt un caractère supplétif, et les parties pourront

²⁰⁴ H. DE PAGE, *Traité élémentaire de droit civil belge*, I, les personnes, la famille, Brussel, Bruylant, 1962; 342; W. VAN GERVEN, *Algemeen deel*, Brussel, Story-Scientia, 1987, 72.

²⁰⁵ T. REYNTJENS, “Toepassing van een nieuwe wet op een lopende overeenkomst”, *Jura Falc.* 2014-15, nr. 3, 730; J. SCHAMP en M. VAN DEN ABBEELE, “La nouvelle réglementation des clauses abusives: champ d’application et problèmes de droit transitoire”, *JT* 1992, (585) 589-590.

²⁰⁶ Cass. 12 april 2010, *Pas.* 2010, 1118, concl. J.M. GENICOT, *JLMB* 2010, 1501, noot J.-C. BROUWERS en *RCJB* 2011, 453, noot N. GALLUS; Cass. 18 maart 2011, *Pas.* 201, 842 en *TBBR* 2012, 275; Cass. 16 september 2013, C.12.0032.F.

²⁰⁷ M. FABRE-MAGNAN, *Droit des obligations – contrat et engagement unilatéral*, Paris, Presses Universitaires de France, 2016, 560.

²⁰⁸ L. AYNÈS en P. MALAURIE, *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 407.

²⁰⁹ Zie B. MERCADAL, *Réforme du droit des contrats*, Levallois, Editions Francis Lefebvre, 2016, 169-171.

*convenir à l'avance de l'écarter pour choisir de supporter les conséquences de la survenance de telles circonstances qui viendraient bouleverser l'économie du contrat.*²¹⁰

²¹⁰ <https://www.legifrance.gouv.fr/eli/rapport/2016/2/11/JUSC1522466P/jo/texte>

Deelconclusie

102. Indien België, zoals wordt vermoed, over zou gaan tot de erkenning van de imprevisieer zal dit een heel aantal voordelen met zich meebrengen. Met betrekking tot de in hoofdstuk 3 van dit deel besproken concepten zal bijvoorbeeld de rechtsfiguur overmacht niet meer ruim dienen te worden geïnterpreteerd, om op die manier situaties die normalerwijze onder de imprevisieer ressorteren, onder het begrip overmacht te kunnen rekenen. Dit brengt eveneens met zich mee dat de rechtspraak op dit vlak terug wat traditioneler wordt. Het is ook in het voordeel van de rechtszekerheid dat de verschillende juridische concepten gebruikt worden waar ze initieel bestemd voor waren. Met het invoeren van de imprevisieer in België is het aangewezen dat er terug een strikte scheiding gehanteerd wordt tussen de overmachtsleer en de imprevisieer, aangezien de wetgever dit van in den beginne zo gewild heeft. Het uittrekken van de overmachtsleer om zo de imprevisieer erin te kunnen vervatten is een tussenoplossing geweest, die de lege ferenda niet meer nodig is. Het valt echter af te wachten of de rechtsleer en rechtspraak het onmogelijkheids criterium uit de overmachtsleer terug absoluut gaan opvatten.

103. Hoofdstuk 4 van dit deel behandelt de temporele gevolgen van een nieuwe wet. Indien de voorgaande aspecten in rekening genomen worden en deze toegepast worden op het nieuwe Burgerlijk Wetboek, en in het bijzonder de imprevisieregeling, kunnen volgende hypothesen gemaakt worden.

INITIATIEF WETGEVER – Het is aangewezen voor de wetgever om in het nieuwe Burgerlijk Wetboek overgangsregelingen op te nemen, zodat er geen discussie mogelijk is omtrent de draagwijdte en het toepassingsgebied van de nieuwe wet, in verhouding met het oude BW. Indien hij echter nalatig is, zal rekening gehouden moeten worden met het hiernavolgende.

ONMIDDELLIJKE WERKING – Indien de nieuwe wetbepaling omtrent imprevisie aanzien wordt als zijnde van openbare orde of dwingend recht, dan is deze onmiddellijk van toepassing op de lopende overeenkomsten.

FRANSE VOORBEELD – Indien men het Franse voorbeeld zou volgen, verkrijgt de Belgische imprevisiebepaling ook aanvullende werking, waardoor de eerbiedigende werking zou prevaleren. Hierdoor zou de oude wet van toepassing blijven op rechtsfeiten die voor de nieuwe wet tot stand gekomen zijn, zelfs voor de rechtsgevolgen van deze rechtsfeiten die zich pas na de inwerkingtreding van de nieuwe wet voordoen.

Conclusie

De lege lata kan een schuldenaar van een verbintenis een beroep doen op de overmachtsleer indien na de contractsluiting de omstandigheden waarin de overeenkomst gesloten werd, wijzigen. Door deze gewijzigde omstandigheden, die niet aan enige fout van de schuldenaar te wijten zijn, ervaart de schuldenaar problemen om zijn verbintenis na te komen. Deze problemen zijn van zulke aard dat hij onmogelijk nog zijn verbintenis kan uitvoeren. Indien de uitvoering van de verbintenis niet onmogelijk geworden is maar slechts ernstig moeilijker, blijft de schuldenaar gehouden tot het uitvoeren van de verbintenis. Het concept van de ernstig moeilijk geworden uitvoering hoort thuis bij de imprevisieleer, die zich op dit vlak dus onderscheidt van de overmachtsleer. Dit onderscheid is door de jaren heen echter steeds vager geworden, door de ontwikkeling die de notie 'onmogelijkheid' uit de overmachtsleer ondergaan heeft. Vanuit de rechtspraak en rechtsleer is de idee ontstaan dat de onmogelijkheid tot uitvoering redelijkerwijs opgevat dient te worden, en niet meer absoluut. Ik zou ervoor opteren om het concept overmacht relatief of redelijkerwijs te gebruiken, uitgaande van een normaal en zorgvuldig schuldenaar, geplaatst in dezelfde omstandigheden. Het kan niet van een contractspartij verwacht worden dat zij bij het sluiten van een overeenkomst, de mogelijke risico's tot in het kleinste detail voorziet en vermijdt. Door deze verschuiving kruipt het begrip dichterbij de ernstige bemoeilijking van de imprevisieleer. Toch blijft er hierdoor een verschil in toepassing tussen de overmachtsleer en de imprevisieleer. Ook op vlak van de rechtsgevolgen is er een verschil tussen de twee. Waar bij de overmachtsleer de overeenkomst van rechtswege beëindigd wordt door een onmogelijkheid tot uitvoering, kan de overeenkomst in het kader van de imprevisieleer heronderhandeld worden en kan de inhoud van de overeenkomst gewijzigd worden door de rechter. Indien een wijziging of heronderhandeling niet werkbaar blijkt te zijn, kan de overeenkomst beëindigd worden door de rechter.

Een terreuraanslag is een onvoorzien(bar)e gebeurtenis die de verhouding tussen de contractspartijen op een dusdanig ingrijpende manier wijzigt, waardoor de originele wil van de partijen niet meer op dezelfde wijze tot uiting gebracht wordt. Indien de partijen van tevoren reeds wisten dat de economie van de overeenkomst na verloop van tijd zo ernstig gewijzigd zou worden, zou minstens één van hen de overeenkomst onder dezelfde voorwaarden nooit zijn aangegaan. Een terreuraanslag is echter van dergelijke aard dat deze onmogelijk voorzien kan worden door de partijen.

België is een van de weinige West-Europese landen die de imprevisieleer nog niet op een uitdrukkelijke wijze omarmt. Toch is er een wettelijke bepaling op komst dankzij minister Geens. Tot die tijd zal het Belgische recht zich moeten blijven behelpen met de middelen die het reeds decennialang hanteert. Zo zijn er ad hoc maatregelen, zoals degene die bij de aanslagen te Brussel genomen werden, en is er in bepaalde gevallen ad hoc wetgeving die imprevisie toch toepast. Van een algemene imprevisiebepaling, zoals artikel 1195 van de nieuwe Franse Code civil, is echter nog geen sprake in ons Belgische recht.

Contractspartijen kunnen er ook voor opteren om het risico dat volgt uit onvoorziene omstandigheden op andere manieren te ondervangen. Zo wordt bijvoorbeeld de overmachtsleer op

een kunstmatige wijze uitgerokken zodat gevallen van imprevisie er ook onder vallen. Mijns inziens is het voor de contractspartijen beter dat zij tijdens de precontractuele fase nadenken over risico's die mogelijkwerijs kunnen optreden en dat zij de gevolgen hiervan gaan regelen in imprevisieclausules. Een andere mogelijkheid die ik zou verkiezen, is dat de contractspartijen na de onvoorziene omstandigheden samen gaan zitten en trachten overeen te komen hoe zij de gerezen problemen gaan oplossen. Zo kan bijvoorbeeld artikel 1134, tweede lid BW gebruikt worden om op een gezamenlijke wijze de overeenkomst te herroepen. Op deze manier kan men de relatie die men heeft met de andere persoon toch behouden.

Er zijn nog meer creatieve oplossingen ontstaan vanuit de rechtsleer en rechtspraak, zoals de hierboven vermelde ruime opvatting van het begrip overmacht, om de imprevisieleer toch doorwerking te verlenen in het Belgische recht. Deze alternatieven bieden echter niet steeds het gewenste resultaat. Deze rechtsfiguren zijn namelijk ontworpen om een eigen doelstelling te bekomen, hebben eigen toepassingsvoorwaarden en eigen beperkingen. Indien men deze figuren dan gebruikt om gevallen van imprevisie te ondervangen, wordt men vaak toch geconfronteerd met deze beperkingen.

Indien België in het verleden niet zo een afwijzende houding aangenomen had ten aanzien van imprevisie, had dit leerstuk bijna 100 jaar geleden zijn intrede kunnen hebben in de Belgische rechtsorde door het toepassingsgebied van de wet van 11 oktober 1919 te verruimen waardoor het een algemene wettelijke bepaling zou zijn geworden. Voor individuele gevallen van ernstig moeilijker geworden verbintenissen is de imprevisiebepaling natuurlijk een mooie oplossing, aangezien de rechter dan het contract mag aanpassen of ontbinden. De erkenning van de imprevisieleer wil echter niet zeggen dat er definitief afscheid genomen moet worden van ad hoc maatregelen in het kader van onvoorziene omstandigheden. Terreuraanslagen zijn situaties die grootschalige gevolgen teweegbrengen. Vaak wordt een groot aantal mensen getroffen, en zijn de economische gevolgen aanzienlijk. Bijgevolg wordt in zulke gevallen niet één overeenkomst getroffen, maar vele tien- of honderdtallen. De rechterlijke wijzigingsbevoegdheid van de imprevisieleer is in zulke gevallen geen efficiënte oplossing, aangezien snel gehandeld dient te worden in het belang van alle personen/contractspartijen. Dit kan het best verwezenlijkt worden door de overheid die speciaal in het licht van dergelijke gebeurtenissen maatregelen kan treffen, die op alle getroffen en slachtoffers van toepassing zijn. De maatregelen na de aanslagen te Brussel zijn hier een mooi voorbeeld van, waarbij er speciale regelingen getroffen werden voor onder meer de zelfstandigen in en rond Brussel en Zaventem, die ernstige problemen ondervonden wegens de aanslagen. Het snelle overheidsoptreden is cruciaal, aangezien zo bijvoorbeeld de kans op faillissementen verkleind kan worden.

De lege ferenda zal er dus een wettelijke imprevisiebepaling zijn, dat als doel heeft het leerstuk van de onvoorziene omstandigheden te vergemakkelijken. Door dit wetgevend optreden zal er geen nood meer zijn aan de huidige heilzame alternatieven om imprevisie in het Belgische recht te laten sluipen. Als gevolg zullen de overige rechtsfiguren terug op hun oorspronkelijke wijze gebruikt kunnen worden, zonder ze nog verder te denatureren. Het is dan aan de rechters om imprevisie op een deugdelijke manier te gebruiken, zoals de contractspartijen het zelf willen. Mijns inziens is deze imprevisiebepaling echter geen totaaloplossing. Een volledig billijke bepaling biedt

nooit honderd procent rechtszekerheid. De bepaling mag ook niet te ruim omschreven worden, met als gevolg dat contractspartijen makkelijk onder hun verplichtingen uit kunnen. De tegenpartij moet er nog steeds op kunnen vertrouwen dat wat overeengekomen is, ook ten uitvoer gebracht zal worden. De imprevisieleer is nog steeds bestemd voor uitzonderlijke omstandigheden. Indien partijen al te makkelijk onder hun contractuele verplichtingen uit geraken, is dit nefast voor de rechtszekerheid en het *pacta sunt servanda* beginsel.

De invoering van de imprevisieleer in België kon niet uitblijven. Naar mijn mening is de rechterlijke wijzigingsbevoegdheid een stap voorwaarts, aangezien er zo ingespeeld kan worden op onvoorziene omstandigheden. Partijen kunnen de onzekerheid nog steeds een stap voor zijn door imprevisieclausules in hun contract op te nemen, maar elk risico voorzien is een bijna onmogelijke opgave. Samen met de mogelijkheid die de overheid heeft om ad hoc maatregelen op te stellen in geval van grootschalige gebeurtenissen, die veel mensen tegelijk treffen, is dit een vrij sluitende oplossing.

Bibliografie

Wetgeving

- Internationaal

Resolutie 1566 van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties (8 oktober 2004), *UN Doc. S/RES/1566* (2004).

Unidroit Principles of International Commercial Contracts 2010, Rome, Unidroit, 2010, consulteerbaar op www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2010 (consultatie: februari 2017)

- Verenigde Staten

Title 28 Code of Federal Regulations (U.S.), Section 0.85.

- België

Burgerlijk Wetboek 21 maart 1804.

Strafwetboek 8 juni 1867, *BS* 9 juni 1867.

Wet 11 oktober 1919 betreffende de verbreking en de herziening van zekere contracten gesloten vóór en tijdens den oorlog, *BS* 20 oktober 1919, 5753.

Handelshuurwet van 30 april 1951, *BS* 10 mei 1951.

Wet met betrekking tot huishuur van 20 februari 1991, *BS* 22 februari 1991.

Wet 30 november 1998 houdende regeling van de inlichtingen- en veiligheidsdienst, *BS* 18 december 1998.

Wetboek van economisch recht 28 februari 2013, *BS* 29 maart 2103 (ed. 1).

KB 19 december 1967 houdende algemeen reglement in uitvoering van het koninklijk besluit nr 38 van 27 juli 1967, houdende inrichting van het sociaal statuut der zelfstandigen, *BS* 28 december 1967.

- Frankrijk

D.P. 1918, 4, p. 49.

D.P. 1925, 4, p. 249.

Loi n°49-547 (FR) du 22 April 1949 permettant la resiliation de certains marches ET contrats, *JO* 23 april 1949, www.legifrance.gouv.fr.

LOI n° 2013-504 (FR) du 14 juin 2013 relative à la sécurisation de l'emploi, version consolidée au 01 mai 2017, www.legifrance.gouv.fr.

Code Civil (FR), version consolidée au 1 janvier 2017.

Rechtspraak

- Europa

HvJ 31 januari 2013, nr. C-12/11, ECLI:EU:C:2013:43, McDonagh/Ryanair Ltd.

- België

GwH 23 december 2009, nr. 202/2009.

GwH 13 januari 2011, nr. 3/2011.

Cass. 19 mei 1921, *Pas.* 1921, I, 380.

Cass. 30 oktober 1924, *Pas.* 1924, I, 565.

Cass. 27 juni 1946, *Pas.* 1946, I, 270, noot R.H. en *RCJB* 1947, 268, noot A. DE BERSAQUES en concl. A.G. R HAYOIT DE TERMICOURT.

Cass. 9 december 1948, *Arr. Verbr.*, 1948, 615.

Cass. 15 februari 1951, *Arr. Verbr.* 1951, 327, *Pas.* 1951, I, 388.

Cass. 13 januari 1956, *A.C.* 1956, 367 en *Pas.* 1956, 461.

Cass. 13 april 1956, *RCJB* 1957, 87, noot J. HEENEN.

Cass. 10 november 1976, *Arr. Cass.* 1977, 288.

Cass. 9 december 1976, *Arr. Cass.* 1977, 404, *RW* 1977-78, 695 en *Pas.* 1977, I, 408.

Cass. 8 november 1985, *A.C.* 1985-86, 328, *Pas.* 1986, 279 en *J.T.* 1986, 335.

Cass. 7 februari 1994, *Arr. Cass.* 1994, 146, *Bull.* 1994, 150, *JTT* 1994, 208, *Pas.* 1994, I, 150, *RW* 1994-95, 121, *Soc.Kron.* 1994, 110, *TRD&I* 1994, 568.

Cass., 10 maart 1994, *Arr. Cass.*, 1994, 236.

Cass. 14 april 1994, *Arr.Cass.* 1994, 369, *Bull.* 1994, 365, *Pas.* 1994, I, 365, *RW* 1994-95, 434.

Cass. 5 januari 1995, *A.C.* 1995, 16, *Pas.* 1995, 17 en *R.W.* 1995-96, 155.

Cass. 17 september 2004, *Arr.Cass.* 2004, 1403, *Pas.* 2004, 1362 en *RW* 2006-07, 1153.

Cass. 22 februari 2010, *JTT* 2010, afl. 1065, 163, *Pas.* 2010, 534, concl. J. LECLERCQ.

Cass. 12 april 2010, *Pas.* 2010, 1118, concl. J.M. GENICOT, *JLMB* 2010, 1501, noot J.-C. BROUWERS en *RCJB* 2011, 453, noot N. GALLUS.

Cass. 18 maart 2011, *Pas.* 201, 842 en *TBBR* 2012, 275.

Cass. 8 september 2011, *Pas.* 2011, 1905, *APT* 2011, 460 en *RW* 2012-13.

Cass. 16 september 2013, C.12.0032.F.

Cass. 13 maart 2015, AR C.14.0335.N/3.

Brussel 22 juni 1984, *JT* 1986, 164.

Antwerpen 6 mei 1987, *TBBR* 1990, 299, noot D. PHILIPPE.

Antwerpen 17 januari 2000, *RW* 2001-2002, 746-747.

Luik 31 maart 2006, *JLMB* 2006, 1641.

Gent 2 april 2012, 2010/AR/1902, onuitg.

Kh. Antwerpen 10 oktober 1919, *Pas.* 1920, III, 15.

Rb. Oudenaarde 27 november 2002, *RW* 2003-04, 228-30.

Vred. Brussel 8 november 1974, *T.Vred.* 1975, 141.

Vred. Doornik, 25 september 2001, *JLMB* 2002, 516-519.

- Frankrijk

Cass. Civ. (FR), 6 mars 1876, *DP* 1876.I.193.

Cass. (FR) 3^e civ. 19-4-1972 n° 71-10.505: D. 1973.205 note H. Souleau.

Cass. (FR) 3^e civ. 15-10-2013 n° 12-23-126: RJDA 1/14 n° 9.

CE, 30 mars 1916, *DP*, 1916.III.25.

Rechtsleer

België

- Boeken

BRUGGEMAN, H. en HARDYNS, W., *Radicalisering en terrorisme: Van theorie naar praktijk*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2016, 258 p.

CLOSSETT-MARCHAL, G., *Code judiciaire: droit commun de la procédure et droit transitoire*, Brussel, Larcier, 2011, 216 p.

CORNELIS, L., *Algemene theorie van de verbintenissen – Deel 2*, Antwerpen-Groningen, Intersentia, 2000, 522 p.

DE PAGE, H., *Traité élémentaire de droit civil belge, I, les personnes, la famille*, Brussel, Bruylant, 1962, 1367 p.

DE PAGE, H., *Traité élémentaire de droit civil belge, II, Les incapables et les obligations*, Brussel, Bruylant, 1964, 1196 p.

DE TAVERNIER, P.C.J. en SNIJDERS, H.J, (red.), *Onvoorziene omstandigheden, verstoring en herstel van contractueel evenwicht*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2013, 190 p.

DEKKERS, R., *Handboek van burgerlijk recht, II*, Brussel, Bruylant, 1971, 1019 p.

DELAHAYE, T., *Le facteur temps dans le droit des obligations, Tome I, La temporalité du contrat*, Brussel, Larcier, 2013, 306 p.

DESCHRIJVER, D., GUTERMANN, A. en TAEYMANS, M., *Standard business contracts*, Gent, Larcier, 2013, 528 p.

FONTAINE, M. en DE LY, F., *Droit des contrats internationaux. Analyse et rédaction de clauses*, 2de ed., Brussel, Bruylant, 2003, 716 p.

GRIGOLEIT, H-C en HONDIUS, E. (eds.), *Unexpected Circumstances in European Contract Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 716 p.

POPELIER, P., *Toepassing van de wet in de tijd*, in *APR*, Antwerpen, Story-Scientia, 1999, 39.

SCHUERMANS, L. en WACHSSTOCK, F., *Geweld en terreur*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 1987, 155 p.

STIJNS, S., *Verbintenissenrecht*, Boek 1, Brugge, die Keure, 2005, 268 p.

VAN GERVEN, W., *Beginnelsen van algemeen privaatrecht. 1: Algemeen deel*, Brussel, Story-Scientia, 1987, VI, 519 p.

VAN GERVEN, W., *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2010, 719 p.

VAN GERVEN, W. en VAN OEVELEN, A., *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 728 p.

VAN OMMESLAGHE, P., *Droit des obligations*, I, *Introduction, Sources des obligations (première partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 791.

VAN OMMESLAGHE, P., *Droit des obligations*, II, *Sources des obligations (deuxième partie)*, Brussel, Bruylant, 2010, 1383-1385, nrs. 968-969.

VAN ORSHOVEN, P., *Inleiding tot de bronnen en beginselen van het recht*, Leuven, Acco, 2000, 205 p.

WAELEKENS, L., *Civium Causa, Handboek Romeins Recht*, Leuven, Acco, 2008, 382 p.

WÉRY, P., *Droit des obligations vol. 1*, Brussel, Larcier, 2011, 1044 p.

- Verzamelwerken en reeksen

DE BOECK, A., "De schorsing bij overmacht in het gemene verbintenissen- en contractenrecht" in DE BOECK, A., STIJNS, S. en VAN RANSBEECK, R. (eds.), *Schorsing van verbintenissen en overeenkomsten*, Brugge, Die Keure, 2010, 217 p.

DE BOECK, A. en VAN OEVELEN, A., "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht" in ROZIE, J., RUTTEN, S. en VAN OEVELEN, A. (eds.), *Overmacht*, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2015, 1-34.

DE POTTER DE TEN BROECK, M., "Het contractuele (on)evenwicht naar Belgisch positief recht" in SNIJDERS, H. en DE TAVERNIER, P., *Onvoorzienbare omstandigheden, verstoring en herstel van contractueel evenwicht*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2013, 29-69.

DE TAVERNIER, P., "Imprévision of change of circumstances: ontwikkelingen in België, Frankrijk en de Europese Unie" in SNIJDERS, H. en DE TAVERNIER, P., *Onvoorzienbare omstandigheden, verstoring en herstel van contractueel evenwicht*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 2013, 71-94.

DE MEYERE, I., VAN OEVELEN, A. en WALSCHOT, F., *Nuttige tips voor goede contracten* in *Recht en Praktijk*, Mechelen, Kluwer, 2004, 52.

DELFORGE, C., "La modification unilatérale du contrat" in GERMAIN, J.-F. (ed.), *La volonté unilatérale dans le contrat*, Brussel, Éditions du Jeune Barreau de Bruxelles, 2008, (139) 218, nr. 75.

DRAULANS, A. en RASQUIN, J., "Overmachts-, imprevisie- en hardship-clausules" in BALLON, G-L., DE DECKER, H., SAGAERT, V., TERRY, E., TILLEMANS, B. en VERBEKE, A-L (eds.), *Gemeenrechtelijke clausules*, Volume II, Antwerpen-Cambridge, Intersentia, 2013, 840 p.

FELTEN, E., "Force majeure, état de nécessité et imprévision en droit commercial – justifications à la violation de loi ou du contrat" in BOUIOUKLIEV, I., (ed.), *Force Majeure*, Limal, Anthemis, 2013 (81) 132, nr. 69.

FORIERS, P.A., "Force majeure et contrat" in WÉRY, P. (ed.), *Le droit des obligations contractuelles et le Bicentenaire du Code civil*, Brugge, de Keure, 2004, 396 p.

GERMAIN, J.-F., NINANE, Y. en VAN ZUYLEN, J., "La force majeure dans le droit commun des obligations contractuelles" in BOUIOUKLIEV, I (ed.), *La force majeure: État des lieux*, Limal, Anthemis, 2013, 7-79.

GERMAIN, J.-F., en NINANE, Y., "Force majeure et imprévision en matière contractuelle" in *Recyclage en droit. Droit des obligations*, Limal, Anthemis, 2011, 218 p.

HEIRBAUT, D., "Napoleons trouwste onderdanen, of waarom de *Code civil* na tweehonderd jaar nog steeds overeind staat in België" in HEIRBAUT, D. en MARTYN, G. (eds.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, Kluwer, 2005, 77-95.

JANSEN, S., "Actuele ontwikkelingen inzake de (niet-)nakoming van contracten" in STIJNS, S (ed.), *Themis 95 Verbintenissenrecht*, Brugge, de Keure, 2015-2016, 141-180.

KRUITHOF, R., "Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van contractuele verbintenissen. Een rechtsvergelijkende benadering", in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, 610 p.

PHILIPPE, D., "Les clauses de force majeure, d'imprévision et de transfert de risques", in WÉRY, P. (ed.), *Les clauses applicables en cas d'inexécution des obligations contractuelles*, Brugge, die Keure, 2001, 330 p.

PHILIPPE, D., 'France and Belgium' in CASTERMANS, A.G., JANSEN, K.J.M., KNIGGE, M.W., MEMELINK, P. and NIEUWENHUIS, J.H. (eds.), *Foreseen and unforeseen circumstances*, Deventer, Kluwer, 2012, 178 p.

PHILIPPE, D., "Bouleversement de l'économie contractuelle et contrats multipartites" in SAMOY, I. en WÉRY, P., (eds.), *Meerpartijenovereenkomsten – Contrats multipartites*, Brugge, die Keure, 2013, 308 p.

SAMOY, I. en VAN LOOCK, S., "Actuele ontwikkelingen inzake uitvoering en beëindiging van contracten" in STIJNS, S. (ed.), *Verbintenissenrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 101-133. [Het verzamelwerk waarin de bijdrage is opgenomen is boekdeel 95 in de Themisreeks voor postacademische juridische vorming.]

VAN GERVEN, W., "Langdurige overeenkomsten, Prijsbepaling, Aanpassing wegens onvoorziene omstandigheden, Conflictregeling" in *Hulde aan René Dekkers*, Brussel, Bruylant, 1982, 610 p.

- Bijdragen uit tijdschriften

CORNELIS, L., "Rechtsverwerking: een toepassing van de goede trouw?", *TPR* 1990, 629.

DE POTTER DE TEN BROECK, M., "Overmacht in een ander daglicht", *TBBR* 2015, 498-507.

DE POTTER DE TEN BROECK, M., "De Belgische wetgever en de imprevisieleer", *RW* 2015-16, 843-854.

DECEUNINCK, P., "Juridische argumentatie van de theorie van de onvoorziene omstandigheden", *Jura Falconis* 1978-79, 83-97.

HEREMANS, S., "Le bouleversement de l'économie contractuelle", *TBBR* 2000, (572) 587.

JASSOGNE, C., "La crise et la notion d'imprévision", *RRD* 2008, (175) 176-177, nr. 2.

KRUITHOF, R., "Contractuele aansprakelijkheidsregelingen", *TPR* 1984, (233) 245, nr. 9.

KRUITHOF, R., BOCKEN, H., DE LY, F. en DE TEMMERMAN, B., "Overzicht van rechtspraak (1981-1992). Verbintenissenrecht", *TPR* 1994, 512.

PHILIPPE, D., *Changement de circonstances et bouleversement de l'économie contractuelle*, Brussel, Bruylant, 1986, 169-170.

PHILIPPE, D., "L'imprévision", *JT* 2007, 738-741.

PHILIPPE, D., "Le bouleversement de l'économie contractuelle en droit belge", *RDIDC* 2015, 160-161.

REYNTJENS, T., "Toepassing van een nieuwe wet op een lopende overeenkomst", *Jura Falc.* 2014-15, nr. 3, 712.

SCHAMP, J. en VAN DEN ABEELE, M., "La nouvelle réglementation des clauses abusives: champ d'application et problèmes de droit transitoire", *JT* 1992, (585) 589-590.

SNAUWAERT, L., en VAN DER ELST, C., "Het onmogelijkheidscriterium inzake overmacht: Hoe onmogelijk is onmogelijk?", *TPR* 2011, (123) 139-150.

STOFFEL-MUNCK, P., "L'imprévision et la réforme des effets du contrat", *RDC*, 2016, 30.

VAEL, L., "Beschouwingen over het imprevisieelstuk: omtrent de eventuele ontsluiting van de overeenkomst in geval van een gewijzigd contractueel verhoudingskader", in *Liber amicorum T.P.R.* en Marcel STORME, T.P.R., 2004, 703-752.

VAN LIMBERGHEN, G., "Socialeverzekeringsbijdragen voor zelfstandigen hervormd. *Never let a good crisis to waste*", *TSR* 2014, (3) 33.

VAN LOOCK, S., "De imprevisieel in België: *Quousque tandem abutere patientia nostra?*", *TBBR* 2013, 446-464.

VAN LOOCK, S., "De hervorming van het Franse verbintenissenrecht: Le jour de gloire, est-il arrivé?", *RW*, 2015, 1563-1565.

VAN OEVELEN, A., "Overmacht en imprevisie in het Belgische contractenrecht", *TPR* 2008, (603) 605, nr. 2.

VERHOEVEN, M., "Rechten van vliegtuigpassagiers", *NJW* 2010, 136-142, nr. 217.

VERHOEVEN, M., "Rechten van vliegtuigpassagiers bij overmacht", *TBBR* 2012, 85-106.

VERHOEVEN, M., "Reisorganisator moet kosteloze bijstand geven bij overmacht", *Juristenkrant* 2015, 3.

Frankrijk

- Boeken

AYNÈS, L., MALAURIE, P. En STOFFEL-MUNCK, P., *Les obligations*, L.G.D.J, 2013, 864 p.

AYNÈS, L. en MALAURIE, P., *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 912 p.

BÉNABENT, A., *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux, LGDJ, 2016, 728 p.

BILLIAU, M., GHESTIN, J. en JAMIN, C., *Traité de droit civil: les effets du contrat*, Issy-les-Moulineaux, L.G.D.J, 2001, 1340 p.

FABRE-MAGNAN, M., *Droit des obligations – contrat et engagement unilatéral*, Paris, Presses Universitaires de France, 2016, 838 p.

MERCADAL, B., *Réforme du droit des contrats*, Levallois, Editions Francis Lefebvre, 2016, 408 p.

RIPERT, G. en BOULANGER, J., *Traité de droit civil, d'après le traité de Planiol*, Parijs, LGDJ, 1956, 1151 p.

ROUBIER, P., *Le droit transitoire (conflits des lois dans le temps)*, Parijs, Dalloz et Sirey, 1960, 590 p.

LE TOURNEAU, P., *Droit de la responsabilité et des contrats - Régimes d'indemnisation 2014-2015*, Dalloz, 2014, 2262 p.

- Verzamelwerken en reeksen

GHESTIN, J., JAMIN, C. en BILLIAU, M., *Les effets du contrat*, in *Traité de Droit Civil*, Parijs, LGDJ, 2001, 408-409, nr. 346, 349 en 416.

Nederland

- Bijdragen uit tijdschriften

HONDIUS, E., "Onvoorziene omstandigheden en het Nederlandse recht", *Contracteren* 2011, (86) 87-88.

MOMBERG, R., "Comparative reflections on change of circumstances", *Contracteren* 2011, (78) 80.

Internationaal

- Boeken

BRUNNER, C., *Force Majeure and Hardship under General Contract Principles: Exemption for Non-Performance in International Arbitration*, Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2009, 589 p.

DE WIJK, R., MULLER, E.R. en ROSENTHAL, U., *Terrorisme: studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, Deventer, Kluwer, 2008, 173 p.

ELDERLING, L., *Cultuur en opvoeding*, Rotterdam, Lemniscaat, 2006, 348 p.

HONDIUS, E. en GRIGOLEIT, H.C., *Unexpected circumstances in European Contract Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 714.

KEIJZER, N., *Het Europees verdrag tot bestrijding van terrorisme*, Deventer, Kluwer, 1979, 36 p.

MURPHY, J.F., *State support of international terrorism*, Boulder, Westview Press, 1989, 121 p.

RONCZKOWSKI, M., *Terrorism and organised hate crime*, Boca Raton, CRC Press, 2007, 363 p.

SCHWENZER, I., "Force majeure and Hardship in International Sales Contracts", *Victoria University of Wellington Law Review* 2009, 709-725.

- Verzamelwerken en reeksen

LUTZI, T., "Introducing *imprévision* into French contract law – a paradigm shift in comparative perspective" in STIJNS, S. en JANSEN, S., (eds.), *The French Contract Law Reform: a Source of Inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 94-95.

VAN LOOCK, S., "The reform of the french law of obligations: How long will the belgians remain napoleon's most loyal subjects?" in STIJNS, S. en JANSSEN, S. (eds.), *The French Contract Law Reform: a source of inspiration?*, Cambridge, Intersentia, 2016, 7-14.

Internet

Cellule de continuité économique, "Les mesures en faveur des entreprises en difficulté à la suite des attentats du 13 novembre 2015", 8-10 (<http://www.economie.gouv.fr/mesures-entreprises-en-difficulte-apres-attentats-13-novembre-2015>)

Continuity for Transatlantic Commercial Contracts After the Introduction of the Euro,
<http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/Marek.html>

GEENS, K., "De sprong naar het recht voor morgen: hercodificatie van de basiswetgeving",
<https://www.koengeens.be/beleid/hercodificatie-basiswetgeving/hercodificatie>

Impactstudie terroristische aanslagen in België - juni 2016,
http://economie.fgov.be/nl/modules/publications/analyses_studies/etude_d_impact_menace_terroriste_a_bruzelles_juin_2016.jsp

Rapport au Président de la République relatif à l'ordonnance n° 2016-131 du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations,
<https://www.legifrance.gouv.fr/eli/rapport/2016/2/11/JUSC1522466P/jo/texte>

Samenvatting bij kaderbesluiten 2002/475/JBZ en 2008/919/JBZ, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=URISERV%3A133168>

Website van de Raad van de Europese Unie, <http://www.consilium.europa.eu/nl/press/press-releases/2016/12/05-combatting-terrorism/> (consultatie 26 februari 2017).

X, "20 doden bij aanslag op metrostel in Maalbeek",
(<http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/regio/brussel/1.2607885>)

X, "12 doden en 48 gewonden bij aanslag Berlijn, verdachte is waarschijnlijk vluchteling",
(<http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2849288>)

X, "Zware aanslag in Nice eist nu al 84 levens",
(<http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2714184>)

X, "Eerste hulp voor ondernemers getroffen door terreur(alarm)",
<http://www.unizo.be/advies/eerste-hulp-voor-ondernemers-getroffen-door-terreuralarm>

X, "Tijdelijke werkloosheid wegens overmacht als gevolg van de terreuraanslagen van 22/03/2016 verlengd tot en met 21/01/2017", <http://www.rva.be/nl/nieuws/tijdelijke-werkloosheid-wegens-overmacht-als-gevolg-van-de-terreuraanslagen-van-22032016-verlengd-tot-en-met-21012017-nieuwe-update>

X, <http://www.gouvernement.fr/argumentaire/inondations-les-mesures-en-faveur-des-entreprises-en-difficulte-5203>

Auteursrechtelijke overeenkomst

Ik/wij verlenen het wereldwijde auteursrecht voor de ingediende eindverhandeling:
Terrorisme en contractenrecht: wat is de impact?

Richting: **master in de rechten-rechtsbedeling**
Jaar: **2017**

in alle mogelijke mediaformaten, - bestaande en in de toekomst te ontwikkelen - , aan de Universiteit Hasselt.

Niet tegenstaand deze toekenning van het auteursrecht aan de Universiteit Hasselt behoud ik als auteur het recht om de eindverhandeling, - in zijn geheel of gedeeltelijk -, vrij te reproduceren, (her)publiceren of distribueren zonder de toelating te moeten verkrijgen van de Universiteit Hasselt.

Ik bevestig dat de eindverhandeling mijn origineel werk is, en dat ik het recht heb om de rechten te verlenen die in deze overeenkomst worden beschreven. Ik verklaar tevens dat de eindverhandeling, naar mijn weten, het auteursrecht van anderen niet overtreedt.

Ik verklaar tevens dat ik voor het materiaal in de eindverhandeling dat beschermd wordt door het auteursrecht, de nodige toelatingen heb verkregen zodat ik deze ook aan de Universiteit Hasselt kan overdragen en dat dit duidelijk in de tekst en inhoud van de eindverhandeling werd genotificeerd.

Universiteit Hasselt zal mij als auteur(s) van de eindverhandeling identificeren en zal geen wijzigingen aanbrengen aan de eindverhandeling, uitgezonderd deze toegelaten door deze overeenkomst.

Voor akkoord,

Feyen, Cédric

Datum: **15/05/2017**